

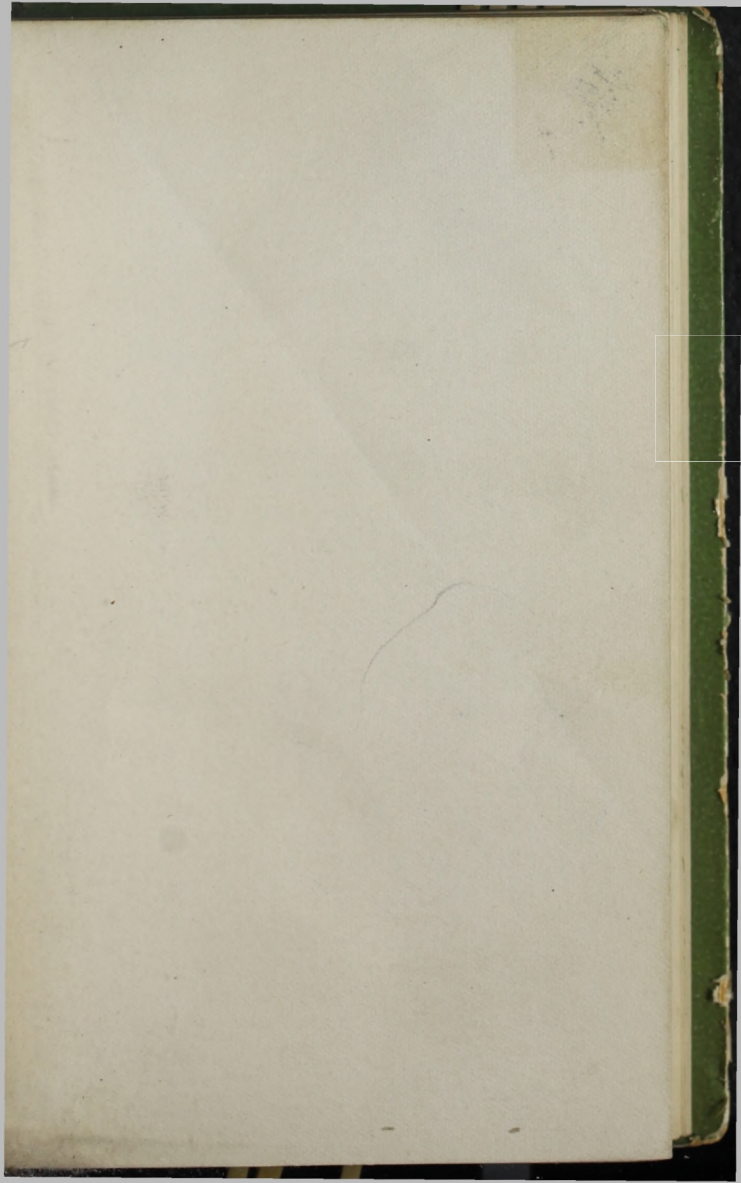
KÖLTURÁ ÉS TUDOMÁNY

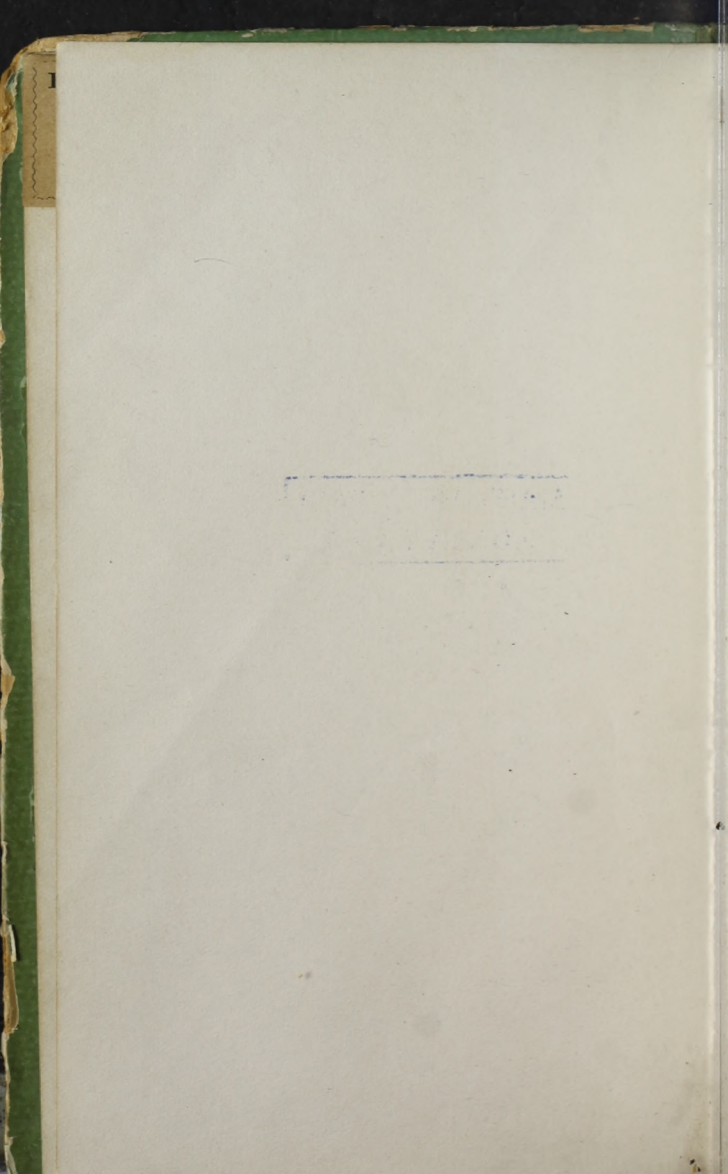
ANGLIA
TÖRTÉNETE

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Encycl. O.

79. 19.

MAGYAR AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ANGLIA TÖRTÉNETE

IRTA A. F. POLLARD

FORDITOTTA BÁLINT ERNŐ

BUDAPEST, 1916

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

ANGLIA TÖRTÉNETE

IRTA

A. F. POLLARD

FORDITOTTA

BÁLINT ERNŐ

BUDAPEST, 1916

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

127465

MAGYARAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I. FEJEZET.

Anglia megalapítása.

Kr. e. 55—1066. Kr. u.

A következő lapokon egy nagy birodalom fejlődését fogjuk nyomon követni, mely vajmi sokszor hódított meg külső országokat arról a kicsiny szigetről, amely maga is nem egyszer volt kénytelen meghódolni idegen hatalmaknak. E fejlődés pusztá tényeinek felsorolása, mely a régebbi nemzedékek gyermekes kíváncsiságát még kielégíthette, aligha alkalmas arra, hogy oly olvasóközönség tetszését is megnyerje, amely megtanulta, hogy a történelem mondanivalója nem mese, hanem az emberi fejlődés magyarázója, az egyes történelmi esemény pedig a jellemek és viszonyok bonyolult összefüggéseinek eredménye. A dolgok mélyére néző olvasó tehát nem annyira az események és dátumok sorozatát fogja kutatni, melyek a nemzetté alakulás e menetének határköveit jelölik, hanem inkább a nemzetért küzdők seregének kiképződésére, vezéreinek és közembereinek szellemére, az általuk felmutatott haladásra és elhárított akadályokra vonatkozólag fog utbaigazítást kívánni. A történelem nyújtotta problémák teljes megoldását nem várhatjuk mindaddig, amíg az

emberről való ismereteink nem tökéletesedtek; azonban addig még csak meg sem közelíthetjük a történelmi megértés küszöbét, amíg fel nem ismertük, hogy az angol nemzeti vívmányok a hasonulás egyedülálló fokban elért képességének, a változó viszonyokhoz való nagyszerű alkalmazkodásnak és a társadalmi rend rugalmasságának voltak eredményei. Az átváltozás volt és maradt éltető eleme az angol nemzeti létnek és feltétele növekedésének.

Az átalakulás azonban a teremtéssel vette kezdetét és az első idők sorsdöntő fejleményeinek korszakait homály födi. A terület és a nép Anglia történetének kettős megalapozója, de az előbbi még a történelmi idők kezdete előtt szigetformát nyert és ez nagy mértékben hatott ki sorsára. A különböző népfajok pedig, melyek kiformálódását ez a terület lehetővé tette, lényegesen mások voltak, mint a világ többi fajtái. Egyike-másika ezeknek a népeknek már akkor telepedett meg az országban, amikor még az angol-szász hódításnak híre sem volt, egyesek meg még a britteket is megelőzték. Hogy az új kőkorszak embere, a neolithikus ember, az őskorszakbeli, a paleolitikust háborús betörés útján váltotta-e fel a szigetországban, vagy pedig belső fejlődés vezetett-e ehhez az átmenethez, nem tudni, annyi azonban bizonyos, hogy századokkal a keresztény világot megelőzőleg, brittek özönlötték el az országot, leigázva annak sötét arcszínű, zömöktermetű lakosságát. A brittek a fejlettségnek aránylag elég magas fokán állottak: értettek a földmíveléshez, a bányászathoz, a művészetek különféle fajtáihoz,

sőt városokat is építettek, de laza törzsszervezetüknél fogva tehetetlenek voltak a rómaiakkal szemben. Julius Caesar két támadása: az 55-iki és 54-iki (Kr. e.) nem járt ugyan tartós eredménnyel, de a hódítás hamarosan teljessé lett, amikor a rómaiak 43-ban komolyan nekiláttak.

Hogy a rómaiak Angliában való uralkodásuk negyedfél évszázada alatt mily fokig civilizálták annak lakosságát, az csak kétes értékű következtetések alapján állapítható meg. Római utak, erődítések és villák maradványai máig is tanúsítják jelentős munkásságukat és valószínű, hogy a római csapatok, melyek az országot elfoglalták, meg a római hivatalnokok, akik háromszázötven éven keresztül terpeszkedtek benne, a brittek felsőbb osztályait legalább is valamelyest megismertették a hódítók nyelvvel, vallásával, közigazgatásával, társadalmi és gazdasági berendezéseivel. Nagyjában-egészben azonban a bizonyítékok inkább katonai hódítás, semmint békés gyarmatosítás mellett szólnak ebben az esetben.

Rómának nem volt abban az időben népfölöslege, amellyel eláraszthatta volna az újonnan meghódított területeket. Az egyedüli bevándorlók a katonák és hivatalnokok voltak, meg a velük jött néhány kereskedő és földspekuláns. Ezek nagyrésze is csak a birodalom más pontjaiból való elrómaiásított gyarmatos volt, mert a Kr. e. harmadik századbeli katona rendszerint nem volt római, sőt itáliai sem.

De emellett a császári kormány a britt érdekeket nem is önmagukban tekintette, hanem csak mint a birodalmi szempontoknak alárendel-

teket s e birodalmi érdekeket minden kifejezetten nemzeti jellegű szervezet erősen veszélyeztette volna. Ez a felfogás az, amely megkülönbözteti a régi rómaiak britanniai uralmát az angolok mai indiai uralmától és ha a Britanniában hagyott római hadsereg mégis mindinkább elbrittesedett, úgy ez a császári kormány gyöngeségének, nem pedig politikájának volt következménye. Meg sem kísérelték britt alkotmány létesítését, vagy britt törzseknek egységes nemzetté forrasztását, aminthogy Róma egyáltalán nem létesített leányországokat, nem akarva kockáztatni a birodalom világot felölelő egységének megbomlását. Így történt aztán, hogy a benne kialakuló és állandóan háborúskodó nemzetek végre is szerteszagatták és amikor a küzdelemtől elgyöngülten és ziláltan Britannia fölötti hatalma is megtörött, talán kultiváltabb fokon hagyta oda, mint aminőn találta, de egyszersmind erőtlenebbül és alig egységesebben.

Erőteljesebb népek vetették immár magukat a prédára. Már a rómaiak alakították meg a «szász parti grófságot» avégből, hogy megvédelmezzék Britannia keleti partjait a német tenger kalózái ellenében és nemsokára a római birodalomtól való elszakadása után, 410-ben az angolok, szászok és jütlandiak módot találtak rá, hogy beözönljenek Britanniába, melyet szétszagattott a belső anarchia, északról pedig piktek és skótok betörése fenyegetett. De sem ez a csábító alkalom, sem pedig Vortigern, britt főnöknek állítólagos segélykérése nem lehetett elegendő impulzus ahhoz, hogy az angolokat

és szászokat a tengeren túlra űzze. Bármí okból is, akár mögöttük törtető más törzsek nyomása, belső egyenetlenség, avagy a túlgyorsan szaporodó népesség gazdasági szükségletei folytán, melyeket a primitív mezőgazdasági termelés már nem tudott kielégíteni, — a nyugtalanság általános volt. Míg azonban a góthok és a frankok a római határtól déli irányban özönlötték el a szárazföldet, az angolok és szászok prófétai ihletnek engedve, a tenger és napnyugta felé vándoroltak.

Ez a tengeren való vándorlás sajátserű jelenég. Az, hogy egyes nemzetek szárazföldi vándorútra adják magukat, nem volt rendkívíli dolog, de hogy mikép voltak képesek abban az időben egész törzsek átszállítani önmagukat, feleségeiket és állatjaikat az Elbe és Weser torkolatától a Themse és a Humber folyó torkolatáig, azt alig tudjuk megérteni. De bizonyos, hogy átjöttek és az angol név, amely összeforrott azzal az országgal, amelyhez eljutottak, teljesen kitörldött arról a földről, amelyet odahagytak. Nyilvánvaló, hogy csoportokban jöttek, mint ahogy századokkal később utódaik is csoportosan igyekeztek még nyugotibb országok felé. Ez a folyamat pedig száz évnél is tovább tartott. Vaktában és darabonként hódították meg Britanniát és a legendás három év, amely állítólag Sheppey elfoglalása és a Kentben való partraszállás között eltelt, nem azt bizonyítja, hogy a közbülső kicsi tengerszoros volt az, ami visszariasztotta azokat, akik az óceánon is átkeltek, hanem hogy Sheppey elfoglalása volt a legmagasabbrendű azon feladatok közül,

amelyeket ezek a viharadarak el tudtak végezni. Az eltávolításukra irányuló kísérlet hiábavalósága, valamint központosított kormány és nemzeti öntudat hiánya a britteknél, további betörésekre bátorítottak és valószínű, hogy Kent meg Wight szigete voltak a következő elnyelt morzsák. Ezek a korai érkezők jütlandiak voltak, akiknek könnyű sikere utánzásra indította nagyobb számú déli szomszédaikat: az angolokat és szászokat is és a hódítás áradata mindinkább dagadt és gyorsult. A tenger felől jövő hódítók természetesen a folyamokon vitorláztak vagy eveztek fölfelé és valamennyien először a síkságokat vették birtokukba, mielőtt a hegyekbe, a vesztett ügyek e menedékhelyeibe és a bennszülöttek államainak végső reménységeibe behatoltak volna. Haladásukat az angol királyságok és megyék elnevezései alapján követhetjük nyomon: a délvidéken a szászok létesítették a sussexi, essexi, middlessexi és wessexi tartományokat; keleten az angolok alapították Keletangliát, s csak északon tartották fenn a kelta neveket: Berniciát és Deirát. Azok a kerületek, amelyekben a bevándorlók összetalálkoztak és egybeolvadtak, kevésbé határozott nevekké bírnak. Úgy lehet, hogy Surrey fölött az összes szász királyságok hajbakaptak, Hampshire a nyugati szászok, déli szászok és jütek között lehetett vitás; míg Közép-Merciában közös határterületet létesítettek az angolok és szászok a visszavonuló brittekkel és walesiakkal szemben.

Az angolszász fensőbbiség bajnokai csaknem becsületbeli ügynek tekintették annak bizonyítását, hogy a hódítók épügy, mint a régi zsidók,

ellenségeiket az utolsó szál emberig kiirtották, ha ugyan nem az utolsó asszonyig és gyerekig. Kétségtelen is, hogy Anderidánál és más rohammal bevett városnál voltak ilyen öldöklések és az is bizonyos, hogy egész britt falvak menekültek vérszomjas ellenségeik közeledtének hírére. De amint a hódítás hullámai keletről nyugatra áramlottak és a brittek koncentrációja mind egyre teljesebb lett, miközben a betörőké csökken, mindinkább alábbhagyott a népek kiirtása is. Nem valószínű, hogy az angol hordák oly nagyszámúak lettek volna nőkben, mint férfiakban és ebben az esetben a britt asszonyoknak legalább is egy részét megkímélték. Ami pedig az angol nyelvnek és intézményeknek Britanniában való meghonosítását illeti, ehhez époly kevésbé kellett az a nagyfokú öldöklés, mint ugyanennek az eredménynek az ireknél való biztosításához. Egyébként pedig aligha tagadható, hogy az angol vér nagy keveredéseket mutat a kelta fajjal.

Emellett az angolszászok az egymást irtó háborút még közös ellenségük legyőzése előtt kezdték meg, amely bizonyára hasznát látta ennek a gyilkos belviszálynak. Arról a folyamatról, amely a nomád csoportokat és családokat törzsszervezetekké olvasztotta, mitsem hallunk, de bizonyára ez az összeforradás segítette elő a terjeszkedést, ennek révén pedig a törzsi királyságok oly ellenfelekkel kerültek szembe, akik még a britteknél is szívósabbak voltak. Sussex és Kent terjeszkedésének a szászok állották útját, akik Essexben kötöttek ki, avagy a Themsén és az Itchen-en fölfelé ha-

ladtak előre; Keletangliát oly törzsek zárták körül, amelyek a Wash vagy a Humber folyókon és ezek mellékfolyóin hajóztak tova és így nyilván az a három nagy királyság, amely ebből az anarchiából kialakult: Northumbria, Mercia és Wessex, szerezte meg a főhatalmat, amelyet aztán ezek úgy használtak fel, hogy mindegyik biztosított magának a háttérben britt területet, terjeszkedési céljai számára. Northumbriának ott volt Strathclyde nyugaton és Skócia északon; Mercia Walest biztosította magának, Wessex pedig a devon-i és cornwalli britt maradványokat tartotta meg.

Ám egyik-másik királyságnak néha túlsok is a terjeszkedési lehetősége. Így Skóciát, mely századokon keresztül mértéke volt az egységes Anglia beolvasztási képességének, Northumbria nem volt képes megemészteni. Northumbria főnhatóságának különösen kiemelkedő momentumai: Aidan, Cuthberth és Wilfrid vallásos működése magában Angliában és Willibrord miszsiója a kontinensen, valamint az irodalomnak és tudománynak felelevenedése Caedmon és Bede alatt. De erőfeszítésének legnagyobb részét a királyság mégis Skócia meghódítására fordította, hogy aztán áldozatul essék Mercia barbár erejének és saját alkotó elemei: Bernicia és Deira polgárháborújának. Mercia még Northumbriánál is kevésbé volt egységes; nem voltak pontosan megjelölhető határai és minden katonai ereje ellenére sem volt képes felszívni a mögötte elterülő földet, mely nagyságra nézve háromszorosa volt annak a Walesnek, amelyik oly sok bajt okozott I. Edwardnak. Wessex, hasz-

nálhatóbb határok birtokában, amelyeket a Themse, a Cotswold-hegység, a Severn folyó és a tenger alkottak, s oly területtel a háta mögött, mely mindinkább szűkült a cornwalli félsziget irányában, lassúbb erőt fejtett ki. Így látszik, hogy politikai szervezettségében rejlett főereje és hogy bizonyos fokig rendbeszedte a háza tájékát, még mielőtt Ecgberht felszólította, hogy vegye át az angol politika vezetését. Attól az időtől kezdve máig is nála maradt a kormánypálca, anélkül, hogy az huzamosabb időre máshova került volna.

A politikai egységnek ezt a halvány nyilvánulását azonban már fenyegették is a normanok és a dánok, akik Angliát körülbelül ugyanolyan módon rabolták ki, mint ahogy Anglia fosztotta ki háromszáz évvel ezelőtt Britanniát. A betörőkre rátörtek, mert azok megfélelkeztek a tengerről, mialatt egymással hadakoztak a szárazföldön. Végre is a kereszténység jött segítségül, hogy megszelidítse zavargó őserőjüket. A misszionárius lelkesedés egy hulláma Rómából és egy másik a meghódítatlan Irországból indulva ki, a két áramlat összetalálkozott a whitby-i zsinaton 664-ben, amikor római papok szereztek vissza azt, amit római katonák elvesztettek. Ám az egyház ekkor még nem fegyverezte volt fel magát világi fegyverekkel és a keresztény Anglia semmivel nem volt erősebb ellenfél egy pogány hódítóval szemben, mint volt a keresztény Britannia. Ecgberht gyöngye utódai Wessexben és ezek még gyengébb vetélytársai az alárendelt királyságokban lépésről-lépésre hátráltak a dánok elől, míg nem 879-ben

Ecgberht unokája, Nagy Alfréd egy második Arthur király módjára bújdosó szökevényként rejtőzött, mindinkább eltűnedező birodalmának rejtekhelyeiben.

Wessex azonban minden kelta birodalomnál sűrűbb szövédéssel bírt: a dánok kevesebben voltak, mint angolszász elődeik és Alfréd erősebb anyagból volt gyúrva, mint az első britt fejedelmek. Tipikus wessexi volt, kinek nagyságát inkább morális ereje és sokoldalú tehetsége adja, mint sem valamely irányú zsenialitása. Erős küzdelem után ő volt az, aki békeföltételeket szabott ki a dán fővezérnek, Guthrumnak, melyek értelmében Anglia délnyugati része a watlingi országúttól számítva, mely Londontól Chesterig vezetett, Alfrédé maradt, a többi a dánoké lett. Guthrum meghódolt a kereszténység békítő befolyásának. Nem legkisebb Alfréd eredményei között Mercia egységének megbontása: Mercianak királyi háza ugyanis elpusztult e harcok közepett, maga a királyság pedig részekre bomlott. Míg tehát Alfréd elveszítette névleges fővéduraságát északkeleti Anglia fölött, valódi uralmat nyert el délnyugati Mercia fölött. Gyermekai: idősebb Edvard és Ethelfleda, Mercia asszonya, valamint unokája Athelstan tovább vitték Wessexnek ily módon elkezdett kiterjesztését; egy-egy meghódított területet grófságokra osztva fel, melyek mindegyikének egy-egy vár, vagy megerősített központ szolgált katonai szervezete számára. Ám az angolszász monarchia zenitjét Edgar alatt érte el, aki egész Anglia fölött uralkodott és Britannia nagyrésze fölött érvényesítette fővéduraságát.

Ez azonban csak átmeneti dicsőség és felületes egység volt. Nem volt ugyanis komoly lehetőség nemzeti állam kialakulása számára egy angol-szász és kelta-dán Angliában és az angol történet egész jelentőségét félreismernők, ha a nemzetállam vívmányát több száz évvel antedatáljuk. Edgar nem tehetett mást, mint hogy bizonyos nehézségeket elkerül és időt enged azon problémáknak, melyeket csak észrevétlen fejlődés tud megoldani. A korai Angliáról festett eszményi képek nem az élet másai, hanem csak a régi jó időkbe vetett hitre és legfőljebb még arra a hasznukra vezethetők vissza, amellyel az ily elméletek a politikai kontroverziák számára gyümölcsöztethető polemikus értékük öntudatlan megbecsülésénél fogva birnak.

Tacitus, ez a rosszmájú római arisztokrata, egy képzeletbeli Germánia primitív erényeinek leírását szimulálva, voltaképen a birodalom elfajulását pellengérezte ki. Modern elmélkedők azonban «Germania» című munkájában egész fegyvertárát találták a demokratikus harci eszközöknek az arisztokrácia és önkényuralom ellenében. Azt a véleményt kockáztatták meg, hogy angolok és szászok ebből az aranykorból meritették politikai rendszerüket, amelyben a legtöbb ember szabad és egyenlő, a föld köztulajdonban volt s békét és háborút népgyűléseken vitattak meg és döntöttek el, ugyanott választva meg királyaikat is, föltéve, hogy egyáltalán voltak királyaik. Ezeknek egyébként csak annyiban engedelmeskedtek, amennyiben személyiségük inspirálta ezt az engedelmességet. Ezek az idilli berendezések azonban, ha való-

ban léteztek, nem éltek túl a népvándorlás nyomását és a keltákkal való háborúskodást.

A háború hozta létre a királyt, kit az egyház hamarosan keresztény vallásra térített, fölkénvén és bibliai előírások szerint megerősítvén őt hatalmában. A népgyűlés a bölcsek gyűlésévé vált, bölcseknek pedig csak azok voltak tekinthetők, akiknek bölcseségéről a király meg volt győződve. A vagyonközösség és birtok-egyenlőség is megszűnt azon kiterjedt foglalások során, amelyekkel Britannia meghódítása járt. És amennyiben a kereszténység felvétele után a barbárok megtanulták az írást és hiteles följegyzéseket hagytak hátra, ezek a társadalom oly állapotáról tanúskodnak, mely sok hasonlóságot mutat a középkori Anglia viszonyaival, de vajmi keveset a mithikus aranykoréival.

A szabadok harcos nemzete fölé a katonai specialisták osztályát helyezték, melynek feje a király volt. Ez a specializáció megdőntötte azt a rendszert, amelynek uralma alatt minden embernek egyformán kijutott mindenféle munkából. Az a kevés számú ember, akiket parancsnokoknak (thegns) neveztek, a királyt szolgálta, rendszerint azáltal, hogy ellenségeivel hadakoztak, míg a sokaság önmagának és azoknak dolgozott, akik a királyt szolgálták. Azonban minden földbirtokos köteles volt szolgálatot teljesíteni a nemzeti hadseregben és hozzájárulni a hidak és a kezdetleges erődítmények fenntartásához. Mégis a vagyonbeli egyenlőtlenségnek végeláthatatlan fokozatai voltak: egyesek pl. csak kis töredékét birtokolták annak, ami egy háztartás normális telekrészesedése volt, mások

ismét több ilyen részhez jutottak és öt ily rész birtoka volt a határvonal azon osztály között, amelyből a király szolgálait választották és a társadalom egyéb osztályai között. Miközben ez az egyenlőtlenség fokozódott, a földbirtok mind nagyobb jelentőségre tett szert, mint a társadalmi helyzet és a politikai befolyás alapja. A földnek nomádok számára kevés értéke van, mihelyt azonban letelepülnek, felismerik becsét és minél több munkát fektetnek a földbe, annál magasabbra száll értéke és annál kevésbé akarják odahagyni. Tisztán mezőgazdasági társadalomban a föld közös, nagy forrása minden oly dolognak, mellyel érdemes birni és ennél fogva legfőbb tárgya a birásvágnak.

De hovatovább nehezebbé vált a kisember számára kicsiny birtokának fenntartása. Védelemre volt szüksége, különösen a következő idők polgárháborúi, a heptarchia és a dán betörések alatt. Ámde nem akadt oly kormány, amely elég erős lett volna ahhoz, hogy védelmet nyújtson számára és így azt annál a legközelebb eső főúrnál kellett keresnie, aki elég fegyveres szolgálával rendelkezett ahhoz, hogy megvédje őt és talán oly kezdetleges erődítménnyel is, amelyben övével együtt védelmet találhatott addig, míg a vihar elvonul. Természetes, hogy a főúr is ellenszolgáltatást kívánt mindezért és az egyedüli ár, amely kielégíthette őt, a szegény ember földje volt. Ilyen módon aztán vajmi sok szegény ember mondott le a földje fölötti tulajdonjogáról, hogy aztán mint bérlő visszakapja azt, oly feltétel alatt, hogy különböző szolgáltatokat teljesít a földesúr számára: fel-

szántja a földjét, learatja gabonáját és más hasonlót. A bérlő ilyenformán rendszerint a földesúr «emberévé» vált és meghódolt neki, minélfogva aztán a főúrnak vagy pedig ispánjának hatásköre alá került igazságszolgáltatás tekintetében is.

A magánjellegű igazságszolgáltatásnak ez a térfoglalása az idők egy másik jele volt. Egykor a népgyűléseken hoztak ítéleteket is, bár már a legrégebb idők óta voltak e téren bizonyos társadalmi megkülönböztetések. Minden falunak megvoltak a maga választott emberei, számra nézve rendszerint négyen, akik résztvettek a nagyobb kerületek gyűlésein, a százak gyűlésén és ezek a választottak valószínűleg azokból kerültek ki, akik a legjobb házhelyeket örökölték, vagy szerezték. Ez az arisztokrácia néha egy emberré zsugorodott össze és a földesúr, akinek a szegényebbek átengedték földjeiket megvédelmezésük fejében és aki gyakran megszerezte az igazságszolgáltatás jogait, ezáltal megkapta azokat a birságokat és büntetéspénzeket is, melyeket a jog megsértőinek fizetniök kellett. Őt tették azonban felelőssé is szegényebb szomszédainak viselkedéséért. Eredetileg a család felelt a tagjai által okozott sérelmekért, ámde a vérségi kötelék abban az arányban gyöngült, amelyben a szomszédi viszony erősödött, kapcsolatban a földdel való összetartozandósággal. A család természetes egysége helyébe ilyen módon mesterséges egységet létesítettek a jogi felelősség megállapításának céljából, olyformán, hogy a szomszédokat tizes csoportokban egyesítették, kiket aztán békebiztosoknak

neveztek. Valószínű, hogy a «százak» csoportja is tíz ilyen békebiztosságnak további egyesítése volt, mint az igazságszolgáltatásnak magasabbrendű és felelősségteljesebb egysége. Ámde a földnélküli ember nem birt értékkel a békebiztosok tanácsában, amennyiben a jog nem igen érthette el azt az embert, akinek nem volt elveszteni való földje, vagy állandó lakhelye. Ilyenformán a földdel nem bíró ember a törvény értelmében kénytelen volt magát valamely földesúrnak alárendelni, aki aztán összes embe-reinek magatartásáért felelősségre volt vonható; birtoka úgyszólván magán-békebiztossággá vált, függőségben lévő tagokból állva a nyilvános jellegű békebiztosság szabad tagjaival szemben. Ez a két rendszer számtalan változatban állott fönn egymás mellett, de általános volt az az irányzat, mely a szabad parasztok számát mindinkább csökkentette, a főnemesek hatalmát pedig növelte.

A túlságosan elhatalmasodott személyek megnövekedése úgy következett be, hogy az a kormány, mely nem tudta megvédelmezni a leggyámoltalanabbakat, nem tudta megfékezni azokat a helyi nagyságokat sem, akikhez a szegények kénytelenségéből fordultak. A kormány gyöngesége pedig végső eredményében a politikai nevelés hiányából és az anyagi erőforrások elégtelenségéből származott. Az angolok nagy részét helyi szempontok irányították csupán s nem volt semmi olyan, ami a nemzeti egység szuggesztíójával hathatott volna képzeletükre. Nem tudtak olvasni, nem voltak térképeik, koronás uralkodók képeivel sem birtak, sőt még

zászlajuk sem volt, amelyet lobogtathattak volna, tehát semmivel sem rendelkeztek mindazok közül a jelvények közül, amelyek ma a paraszt vagy a munkás számára tudatossá teszik azt, hogy nemzeti egység alkatrésze. Érdekeik falujukban központosultak, a «választottak» ugyan valamivel kijebb jutottak a község határán a kerületi gyűlésekre utaztukban, de egyébként mindaz, ami a falu területén kívül feküdt, távoli és irreális volt, külső világ ügye, amellyel semmi összeköttetést sem tartottak fenn. Az angol-szász hazafiság sohasem hatolt túl a provinciális kereteken.

Másrésről a kormánynak nem állottak rendelkezésére használható utak, rendszeres közlekedési eszközök, misem volt meg azokból az idegszálakból, melyek lehetővé tették volna, hogy megérezze, mi történik távoli pontokon. A király ugyan kezdte pótolni azokat a hiányokat, amelyeket a helyi és népies szervezetek mutattak. Bizonyos területek és időpontok speciális királyi védelemben részesültek, amely védelem különlegesen szigorú büntetéseket jelentett ezen privilegizált jogok megsértőire nézve: utak, piacok, várudvarok és templomok voltak ily védett helyek, vasárnapok, ünnepnapok és a népies gyülekezetek összejöveteleinek napjai a különös védelemben részesített időpontok, papok és királyi hivatalnokok az ilykép kedvezményezett személyek. Az egyház is arra törekedett, hogy a maga központosított igazgatásával példát szolgáltasson, de ennek szervezete még mindig inkább kolostori volt, semmint parochiális, meg püspöki és maga Dunstan is

hiába törekedett azt megtisztítani a tunyaság és szimónia szennyétől. Minden rendszeres adózás nélkül, kicsiny kormánygépezettel, rendőri hatóságok, állandó hadsereg, vagy királyi bíróság híján lehetetlen volt a királyi védelmet megfelelő módon kikényszeríteni vagy pedig meggátolni Angliának azt a centrifugális törekvését, hogy elemeire felbomoljék. A monarchia inkább élő szervezet, mintsem gépezet volt, s ilyen körülmények között erőskezü uralkodó elérhetett bizonyos hatásokat, de valahányszor gyöngye királyra szállt át a korona, az anarchia uralma vette újra meg újra kezdetét.

Alfréd utódai annectálták azt a területet, amelyet elődjük Guthrum dán vezérnek engedett át, de azon törekvésük, hogy a dánokat beolvaszszak, első sorban a nyugati szász befolyással szemben váltott ki ellentállást, mely nem egyszer fenyegetett azzal, hogy elszakítja a Themsétől északra fekvő Angliát Wessexről, másodszer pedig azt eredményezte, hogy a kontinentális dánokat arra az elhatározásra bírta, hogy átkeljenek a tengeren s meghiusítsák honfitársaiknak Anglia által való beolvasztását. Kétségtelenül más okok is közreműködtek arra nézve, hogy egy újabb dán inváziót provokáljanak, de bizonyos, hogy a dánok, kik a X. század vége felé jöttek, ha eleinte csak alkalomszerű bandák és kalandorcsapatokként kísérleteztek is, zsákmányra és váltságdíjra éhesen, mindinkább egy céltudatos kormány kiküldöttjeivé fejlődtek, mely politikai hódításra törekedett. Ethelred, akinek a legtöbbet kellett szenvednie ezen gyógyíthatatlan bajok miatt, épúgy, mint elődei hanyagsága miatt,

mindinkább nagyobbodó váltságdíjakkal vesztegette meg a kalandorokat, ami persze csak visszatérésre bírta őket. Azáltal azonban, hogy adót is rótt ki az invázió megszüntetésére, a közvetlen megadóztatás precedensét alkotta meg, amelyet aztán a betörők alkalomadtán úgy használtak fel, mint a hathatós kormányzat pénzügyi alapját. Végre aztán a letelepült dánok közt rendezett észnélküli tömeggyilkolás siettette az angolszász királyság romlását és Vaskezű Edmund hősie ellenállása után Anglia elmerült Kanut birodalmában.

Kanut arra törekedett, hogy úgy vegye birtokába az országot, hogy egyúttal elkerülje azokat a tévedéseket, melyeket angol elődei követtek el. Elfogadta a keresztény vallást és erőteljes katonai adminisztrációt létesített, megremítve ezzel a helyi nagyságokat és kierőszkolva meghódolásukat az angol törvények előtt, melyeket visszaállított. Az az intézkedése, melylyel Angliát négy nagy grófságba osztotta, úgy látszik csak alkalomszerű volt, arra nézve azonban, hogy megszorítsa azokat a kártékony praktikákat, melyek által már Edgár és Ethelred alatt kezdték a grófságok vezetői a különböző országrészek feletti uralmat kezeikben összpontosítani, úgylátszik mitsem tett. Minél szélesebbkörűvé vált egy-egy alattvaló igazságszolgáltató hatósága, annál inkább fenyegette az a királyságot és a nemzeti egységet. Miután pedig Kanut birodalma darabokra szakadt méltatlan fiainak uralma alatt, Ecgberht ágának Hitvalló Edward személyében való visszahelyezésével, tisztán árnyékkirályt ültettek trónra, kinek névleges

uralma alatt Wessexnek, Mercíanak, Northumbriának és Keletangliának hatalmas grófjai először csak a királysággal szemben gyakorolt hatalom érdekében küzdöttek, az idők során azonban magáért a koronáért. Ez a küzdelem polgárháborúhoz vezetett a Mercia-ház és a nyugati-szászok dinasztiája, illetve Leofric és Godwine között, kinek dinasztikus politikáját egynémely nyugati-szász történész hazafisággá dagasztotta. Edward halála után pillanatnyilag Godwine fiáé, Haroldé lett a diadal, de az a becsvágya, hogy trónra kerüljön, életébe került és mohóságával attól a dicsőségtől is elesett, hogy megmentse országát Normandiai Vilmostól. Mint az Ecgberht-ház valamely sarjadéka helyett uralkodó régens talán számíthatott volna vetélytársainak közreműködésére, de mint trónra jutott parvenü csak a mercia- és northumbriabeliek leplezett vagy nyílt ellenségeskedésére számíthatott, akik semmivel sem tekintették őt idegenebbnek a Franciaországból betolakodott hódítónál.

A hastingsi csatával befejeződik egy korszak és véget ér egy vita. Az angolszászokat a dán kalandoroktól csak Alfréd személyes kiválósága mentette meg; teljesen cserben hagyták az angolszászok Edmundot, amikor ez Kanut ellen szólította őket fegyverbe és a Hitvalló Edward alatt nyert haladékokat is hiábavalóságokra fecsérték. Az angolok és szászok az idegen hódítást polgárháborújokkal idézték fel és mikor Harold visszaverte Tostigot és norvég szövetségeseit, a komor északiak magukra hagyták, hogy ugyanez a sors érje őt Vilmos részéről. Vilmosé volt a

harmadik és döntő dán hódítás, tekintve, hogy az ő normannjai is voltaképen északiak voltak, csak némi francia politúrával és oly országot hódítottak meg, amelynek zöme már dán volt. A legjelentősebb ellenállást a normann hódítással szemben, nemcsak a szónak katonai, hanem politikai és társadalmi értelmében is, nem is Wessex fejtette ki, hanem éppen a dán terület, melynek lakói már másutt éltek át a személyes szabadság gyermekéveit. Ilyen módon az a szempont, amely szerint, ha a dán területnek az angolok által való visszafoglalása teljesebb lett volna, teljesebb lett volna Angliának a normannok által való elfoglalása is, némileg módosíthatja azt a nézetet, hogy mindaz, ami nagy és jó Angliában, angol-szász eredetű. A tény az, hogy Anglia akkor még kialakulásának legkezdetlegesebb fokain állott: nem volt valamire való jogrendje, nem volt esküdtbíró-sága, parlamentje, igazi alkotmánya, nem volt hathatós hadserege vagy flottája, nem voltak egyetemei, csak kevés iskolája, alig valami irodalma és minimális művészete. Szétszórt és fegyelmezetlen tagjainak, amelyekből 1066-ban állott, szigorú iskolán kellett keresztülmenniök, mielőtt organikus nemzeti államot létesíthettek volna.

II. FEJEZET.

Anglia alámerülése.

(1066—1272.)

A norman hódítás után csaknem két századon keresztül szünetel az angol nép története. Nem azért, mintha Angliában nem történt volna ezalatt is elég esemény, hanem, mert mindezek az eseményekegy idegen kormányzat történelméhez tartoznak. Ma persze már büszkélkedhetnek az angolok az ő hódítójuk erejével és bátran érvényesíthetik Hódító Vilmos társaitól való lezármazásuk igényét, dicsekedhetnek II. Henrik birodalmával, épúgy, mint I. Richárd bátorságával, ünnepelhetik a korai Plantagenet időszak szervezett jogrendjét és igazságszolgáltatását, tudományát és építészetét, de mindezek a vívmányok époly kevéssé angolok, mint amily kevéssé hindu a mai India kormányzata. Waltheof és Hereward-dal az angol nevek eltűnnek az angol történelemből, meg az uralkodók, kormányzók, püspökök, mágnások és tisztviselők névsorából és helyüket a «fitz» szótaggal kezdődő és a «de» szótaggal megkülönböztetett nevek foglalják el. A Vilmosok, Tamások, Henrikek, Gottfriedek, Gilbertek, Jánosok, Istvánok, Richárdok meg Róbertek nem szerepelnek többé az angolszász

ügyekben, holott ezek töltik meg Anglia történetének lapjait Harold napjaitól I. Edward idejéig. Az angol nyelv alámerült és a parasztok argotjává vált, az angolszász irodalom vékonyan szivárgó forrása beszáradt, mert semmi szüksége sem volt angolszász kultúrtermékekre annak a felsőbb osztálynak, amelynek körében latinul írtak és franciául beszéltek. Idegenek voltak a föld birtokosai és urai és a «honos» szó egyjelentésűvé vált a «jobbágy»-gyal.

Közös sorsuk azonban közös érzelmeket váltott ki belőlük. A normanok idegenebbek voltak a merciaiak szemében, mint voltak Northumbria lakói, vagy a nyugoti szászok és a vetelkedő törzsek végre is fölfedezték az egység kötelékét abban az elnyomásban, amelyet közös zsarnokuk pártatlan szigorúsággal juttatott kifejezésre velük szemben. A normannok mint kívülállók és lokális előítéletektől mentesek, egyforma kormányzati és kizsákmányolási elveket alkalmaztak Anglia minden részével szemben, ép úgy, mint ahogy a mai angolok is ugyanazokat a szempontokat érvényesítik India minden részével szemben. Mindkét esetben egy felülkerekedett és erőszakolt civilizáció állandó nyomása működik s ez arra irányul, hogy a helyi és osztálykülönbségeket megszüntesse. A norman és az Anjou önkényuralom öntudatlanul angol nemzetet kovácsolt az angolszász törzsekből, épúgy, mint ahogy az angol önkényuralom csinált nemzetet az ír törzsekből és mint ahogy egy másikat fog csinálni a hindu birodalom százféle fajtaiból és felekezeteiből. Minél hatóságosabb valamely önkényuralom, annál hama-

rabb járja le magát és annál nagyobbak azok a problémák, amelyeket a jövő számára halmoz föl, hacsak idejekorán nem vetkőzik ki önkényuralmi jellegéből és nem halad közös úton azzal a nemzettel, amelyet létesített. A normanok épen ezzel a pártatlan önkényuralommal járultak hozzá Anglia összekovácsolásához. Nem voltak ugyan semmiféle írott törvényeik, mégis, már önvédelem szempontjából is, rá kellett kényszeríteniök a rendet elszakadni akaró alattvalóikra, ezt a kényszert pedig módjukban is volt alkalmazniok, mert katonai erények tekintetében senki sem hasonlítható hozzájuk abban a korban. Egy fegyverben álló nemzetnek nem lettek volna képesek ellentállni, ámde a fegyveres erők kiállításának fokozódó költségei és a szegény, földnélküli néposztályok növekedése az angolszászok között a nemzet katonaugyét átjátszotta egyes földbirtokos specialisták kezére. Már pedig az angolszász harcos nem volt megfelelő ellenfél a norman katonával szemben sem egyénileg, sem kollektive. Az ő vára értéktelenebb volt a norman kastélynál, az ő pajzsa és harci bárdja gyöngébb, mint a páncélozott és vértezett lovagok fegyverei. Azonkívül nem bírt azzal az összetartó erővel sem, amelyet Vilmos vaskeze kényszerített a hódítókra és amelyet ezeknek az ellenséges nép közé ékelt helyzete is magával hozott.

Vilmosnak és társainak problémája az volt, mikép szervezhető ez a katonai fensőbbiség rendszeres kormányzat eszköze gyanánt. Ez a probléma pedig két irányban hatott: Vilmosnak erősen kellett fognia az ő báróit, ezeknek pedig ugyan-

azzal az erős kézzel kellett tartaniok az ő vazalusaikat. Ezek módszereinek összességét szokták a «hübéri rend» neve alatt összefoglalni, melyre nézve közkeletű az a felfogás, hogy azt Vilmos honosította meg Angliában. Másfelől azonban tréfásan azt is szokták mondani, hogy a hübéri rendszert Angliában voltaképen Sir Henry Spelman, egy tizenhetedik századbéli tudós honosította meg. Mások ismét azt vallják, hogy a feudalizmus nemcsak hogy nem a normannok által nyert elterjedést Angliában, hanem ellenkezőleg, sokkal inkább állítható, hogy azt Normandiába is Angliából vitték át és innen áramlott szét Franciaországban. Ezek a spekulációk mindenesetre jók arra, hogy megmutassák, milyen elmosódott és megtévesztő rendszer volt a feudalizmus, mely rendszer voltaképen az egymásnak ellentmondó adatok nagy halmazának általánosítását jelenti. Spelman volt az első, aki megkísérelte, hogy ezeket az adatokat rendszerbe foglalja és követői mind több és több hajlandóságot mutattak arra, hogy megfeledezzenek azokról az esetekről, amelyek kivételt jelentenek az ő szabályai alól. Ma már teljesen világos, hogy sok olyan intézmény, amelyet feudálisnak nevezünk Angliában, már a norman hódítás előtt is megvolt, hogy sok más csak a norman korszak után keletkezett és hogy teljes tökéletességgel keresztülvitt és logikus rendszer formájában a feudalizmus csak a történelmi és jogi könyvekben létezett.

Azok a politikai és társadalmi intézmények, amelyeket a «hübériség» szóval jelölünk, eredetileg csak a földre és azon szolgálati föltéte-

lekre vonatkoznak, amelyek mellett azt valaki birtokában tarthatta. Kereskedelem és ipar, valamint a városok azon szervezete, amely ezekből kinőtt, mindenkor csak kivételes nyilvánulások voltak a hűbéri renddel szemben. A monarchiának sikerült magát, hivatalnokait és a grófságokat bizonyos fokig megóvni a hűbéri befolyástól és mihamar munkához látott, hogy az igazságszolgáltatást is kiszabadítsa annak karmaiból. Emellett azonban az ország minden részében volt olyan föld is, melynek birtoka soha sem vált hűbérbirtokká, de eléggé általánosan elfogadott volt az az elmélet, hogy minden föld közvetlenül vagy közvetve a királytól származik és hogy ő annak egyedüli tulajdonosa; továbbá hogy nem létezik föld birtokos nélkül és hogy minden árnyi földterület birtokából valamiféle szolgáltatás következik egyik vagy másik személlyel szemben. Nagy részét katonai szolgálat ellenében birtokolták, olyformán, hogy a föld hűbérura akár papi ember volt, akár laikus, a királlyal szemben gyakorolta a katonai szolgálat kötelezettségét, míg a hűbéresek a hűbérúrral szemben voltak erre kötelezve. Amikor a hűbéres meghalt, birtoka visszaszállt a hűbérúrra, aki csak egy évi bér lefizetése után és az előd által teljesített szolgálatok vállalásának kikötése mellett engedte azt át az örökösnek. Ha az örökös kiskorú volt és ennél fogva katonai szolgálat teljesítésére képtelen, a földbirtokos visszatartotta a földet mindaddig, amíg az nagykorúságát elérte. Hűbéresek örökös női csak a földesúr engedélyével mehettek férjhez és csak olyasvalakihez, aki a hűbéri

szolgálatok teljesítésére képes volt. A hűbéres a földesúr udvarához tartozott, akár a király maga volt az, akár másvalaki; az ő igazságszolgáltatásának volt alárendelve, neki adózott és a hűbéres fizette érte a váltságdíjat, ha fogságba jutott, valamint ő fizette meg a földesúr legidősebb fiának lovaggá üttetésével és legidősebb leányának férjhezmenetelével járó költségeket.

Ismét más földterületeket egyházi férfiak tartottak birtokukban azzal a kikötéssel, hogy a földesúr lelkiüdvéért imádkozni és énekelni fognak és ennek a bérleti viszonynak fontossága abban állott, hogy az ily terület az egyházi hatóságok illetékessége, alá tartozott, nem pedig a királyé alá. Egy másik részét a földnek úgynevezett szabad hűbérben tartották, melynek feltételei változók voltak, úgy látszik azonban, hogy lényeges vonása abban állott, hogy a szolgálat, amely nem volt katonai jellegű, pontosan meg volt szabva és amikor az teljesült, a földesúrnak nem volt semmi további joga a hűbéressel szemben. A népesség nagy tömegei azonban jobbágysorban voltak, mindenkor főuraik rendelkezésére állottak és annyi mezőgazdasági munkára voltak kötelezve, amennyire csak a földesúr rákényszeríthette őket. Elméletileg ők csak jószágai voltak a hűbérúrnak és bárki mással szemben csak a földesúri udvarnál találhattak védelmet, a főúr ellenében pedig éppenséggel sehol sem. Az ő engedelmével nélkül nem hagyhatták el földjeiket, nem házasodhattak, nem léphettek be az egyház kebelébe, sőt iskolába sem járhattak. A hűbérnek és hűbéri szolgáltatásoknak mindezen formái azonban sok közös vonást

tüntetnek föl, úgy hogy sok esetben nehéz közöttük szigorú határokat vonni. Ehhez járul az, hogy bármelyik hűbéres különböző földeket különböző feltételek mellett vehetett bérbe, úgy hogy az angol hűbéri rendszernek csak kevésbé volt kasztjellege. Nem a személyt, hanem a földet terhelték a hűbéri telekszolgáltatások és Vilmos birodalmi gazdasági könyve sem a társadalmi csoportok és osztályok jogainak felsorolása volt, hanem a földbirtokoknak az áttekintése, mely részletezve kimutatta az egyes területekről befolyó járadékokat és szolgáltatásokat.

Az a helyi szervezet, amelynek segélyével a normannok ezen intézkedéseket kikényszerítették, a földesúri hatóság volt. Az angolszászok már előzőleg szervezték volt a grófságokat és a százak közigazgatási hatóságát, de a legalacsonyabb rendű egység, a falusi község úglátszik formátlan, szervezetlen volt, hacsak nem mezőgazdasági vonatkozásaiban. Azt az adót, amelyet országos telekkönyve értelmében Vilmos vetett ki, a százak szervezetén hajtották be, ami arra vall, hogy nem voltak kisebb egységek, amelyekből az behajtható lett volna. Ámde a százaknak ez a közigazgatási hatósága túlságosan nehézkesnek bizonyult a helyi érdekű részletkérdések hatóság ellenőrzése szempontjából, ezért felosztották azt egyes udvarokra, melyek a normannoknál a függő falusi községek szervezeteinek csirái voltak s amelyek mezőgazdasági rendszerét beillesztették a földesúri hatóság igazságszolgáltatási szervezetébe. A földesúr ilyenformán a hatósága alá tartozó minden földnek fővédurává lett, udvartartóvá, amely udvar eldöntötte e

helyi jellegű vitákat, de csak ritkán volt birtokában annak a büntető igazságszolgáltatásnak, mely élet és halál fölött ítélkezett s amely általános volt a kontinentális hűbéri szervezeteknél. Ilyen jogot csak kivételes királyi engedély adott, de idővel fokozatosan megszüntette azt a királyi udvar igazságszolgáltató hatósága, mely az úri székek igazságszolgáltatásának nagy részét magához ragadta.

Ezeket és más egyéb tárgyakat a régi grófsági bíróságok és a százak tanácsa számára hagyták fenn, melyek fenntartását a norman királyok is kívánatosnak látták, hogy ezek az intézmények a bárók elhatalmasodásával szemben védőbástyául szolgáljanak. Minél teljesebbé vált ugyanis a bennszülötteknek és parasztoknak a földesuraktól való függése, annál szükségesebbé vált a király számára fenntartani az uralmat a nagyurak fölött. Ebből az okból honosította meg Vilmos a híres Salisbury-féle esküt is.

Franciaországban a hűbéres inkább közvetlen urának tartozott szolgálattal és engedelmességgel, mintsem a királynak. Vilmos ezzel szemben arra törekedett, hogy minden embernek a királlyal szemben való kötelességét állítsa előtérbe. Ehhez képest az egyházi bíróságokat elkülönítette a világiaktól, csak azért, hogy az előbbieket az utóbbiak feudális befolyásától megóvja és Hildebrand egyházi reformjait is, különösen pedig a papok házassági tilalmát azért kényszerítette ki, nehogy ezek javadalmaikat örökölhető hűbérbirtokokká alakíthassák gyermekeik érdekében.

Az örökösödés és az elsőszülöttség elvei ugyanis a feduális irányzatok legerősebbjei közé tartoztak. Az elsőszülöttségi jog főleg politikai szempontból bizonyult előnyösnek és az angol-szász monarchiának egyik főerőssége épen abban állott, hogy elkerülte azt a kontinensen kifejlődött gyakorlatot, amely szerint a királyok felosztották birodalmaikat fiaik között, ahelyett, hogy azokat egységes egészként hagyták volna a legidősebbre. De az örökösödés elve, mely elég indokolt volt a nemzeti királyságnál, igen veszélyesnek bizonyult a politika egyéb terein. Különösen a hivatalok átöröklésénél mutatkozott az a tendencia, hogy azokat inkább valamely család magántulajdonának, mintsem a nemzet bizalmából bírt állásnak tekintsék, így játszva ki a nemzet ellenőrzését és aknázva ki a hivatalt egyéni célokra. Így fajult el Angliában a grófság közigazgatási vezetőjének hivatala is, mely eredetileg olyanforma hatóság volt, mint a mai alispánság, fokozatosan azonban örökletes méltósággá vált. Az egyedüli orvosszer, mely ezzel szemben a király rendelkezésére állott, az volt, hogy a grófokat megfossza hatalmuktól és ezt egy névleges képviselőjére, a sheriffre ruházza. Franciaországban ez az állás, a vicomte állása örökletessé vált és Angliában is hosszú küzdelem indult meg ugyanennek a célnak a keresztülvitele érdekében. Szerencsére a korona és a nemzet diadalmaskodtak az örökletesség elvének ilyen kiterjesztésével szemben: a sheriff megmaradt hivatalnoknak és amikor később a francia nemesség utánzásakép Angliá-

ban is meghonosították a vicecomes méltóságát, ennek viselői csak jelentőség nélküli és eléggé értelmetlen cím birtokába jutottak.

A korona hatalmának bizonyos csekély megszorítását eredményezte egynéhány vitás trónöröklési eset is. Az angolszász monarchia legalább is elméletben mindenkor választó királyság volt és Vilmos elég óvatos volt ahhoz, hogy ebben az irányban a formát betartsa. Fia, II. Vilmos is kénytelen volt a választási eljáráshoz folyamodni, hogy biztosítsa magának a trónt idősebb testvére, Róbert követeléseivel szemben és hasonló okból követte példáját I. Henrik is. Mindegyik királynak hitlevél formájában kellett a választói elv fenntartására nézve ígéretet tennie és ha ezeket az ígéreteket nem is tartották be mindig, bizonyos értékük mégis volt, amennyiben emlékeztették a királyokat kötelességeikre és a királyválasztóktól való elméleti függőségükre. Lassanként azonban a királyok megkísérelték, hogy más támogatás után is nézzenek, mint amelyet nekik az ő norman báróik nyújtottak és kezdték belátni, hogy még az alámerült angol nép is használható ellensúlyul a szembenálló erők kiegyenlítésére. I. Henrik egy híressé vált szabadalomlevéllel vásárolta meg London támogatását, különös tekintettel arra, hogy a kontinenssel egyre fokozódó érintkezés hatása alatt, amelyet a norman uralom erősen támogatott, a kereskedelem virágzásnak s vele a városi élet fejlődésnek indult. London akkor már eredményeivel túlszárnyalta volt Winchestert abbéli közös igényükben, melyet mindkét város táplált aziránt, hogy a királyság fővárosává váljék és így Lon-

don, de más városok részéről jövő támogatás is megérte a királyoknak azt az ellenszolgálatot, amelyet a helyi önkormányzati jog megadásával nyújtottak nekik, különösen azért is, mert a városok erősítése újabb korlátozást jelentett a feudális mágnások hatalmaskodásával szemben. Henrik maga is nagy engedményeket tett az angol érzelmeknek, amikor nőül vette Vaskezű Edmund unokáját, Matildot és megbosszúlta a hastingsi ütközetet Normandia meghódítása által, ami bátyjával, Róberttel szemben nagyrészt angol csapatok közreműködésével sikerült.

De az a rend, melyet a három norman uralkodó a khaoszból kialakított, mégis inkább személyes kiválóságuknak köszönhető, mintsem azon közigazgatási gépezet erejének, amelynek kifejlesztésére törekedtek. És bár ez a gépezet folytatta munkáját a következő évek anarchiája alatt is, nem volt képes megfékezni a feudális bárókat, amikor a korona vitássá vált Henrik leánya, Matilda és unokaöccse István között. A bárók ugyanis sokkal nagyobb sikert értek el abbeli törekvésükben, hogy földesúri igájukat minél erőteljesebben szorítsák népükre, mint a királyok abbeli törekvésükben, hogy a monarchikus jármot minél sikeresebben éreztessék a bárókkal szemben. Semmi sem fejezi ki élénkebben az angolszászok teljes leigázását, mint az a tény, hogy a hódítók megengedhették maguknak azt, hogy tizenkilenc éven keresztül (1135—1154-ig) szaggassák egymást darabokra, anélkül, hogy a legcsekélyebb kísérlettel is találkoztak volna alattvalóik részéről arra nézve, hogy ezek a zsarnok uralmat lerázzák. Még akkor nem

volt angol nemzet; minden feudális főnemes azt tette a maga tulajdonával, ami jól esett neki, anélkül, hogy akár a király, akár a nép bosszújától tartott volna és legalább is ebben az egy esetben megtörtént Angliában az, hogy a lordok megóvták függetlenségüket. A másik testület, amely a viszályokból hasznot húzott, az egyház volt, melynek kapuin belül és bíróságai előtt még valamelyest érvényesült jog és törvény, sőt bizonyos fokú béke és menedék is található volt a világi zűrzavar elől. Meg is ragadta az alkalmat hatáskörének szélesítésére, jogkörének megnagyobbítására, privilégiumainak fejlesztésére és annak hangoztatására, hogy lényegileg őt illeti meg az a jog, hogy uralkodókat trónra ültessen és trónjuktól megfosszon. Jóval nagyobbak lettek volna az egyház részéről a civilizációnak tett szolgálatok, ha az oly hatalomra tudott volna szert tenni, amelynél fogva a bárókat várkastélyaikból leszállíthatta, a parasztságot pedig kötelékeiből feloldhatta volna.

A szabadulás azonban csak a királyi hatalomtól eredhetett és II. Henrikkel, Matilda fiával az Anjou-ház nagyobb királyt adott Angliának, mint aminőt Normandia adott a Bastard Vilmos személyében. Bár idegen és hatalmas kontinentális birodalom uralkodója is volt, aki ennél fogva idejének csak kis részét töltötte a szigetországban, nem marad mögötte Anglia egyetlen megalapítójának sem. Ő fejlesztette ki azt a kormányzatot, amely hozzásegített a nemzetállam összekovácsolásához. Mindenekelőtt összeszedte a királyi tekintély mindazon maradványait, amelyek egyáltalán túlélhették a megelőző anar-

chiát, majd radikalizmust színlelve, de természetéből folyó konzervatív ösztöneivel precedensek után nézett a nagyapja idejéből való szokásjogban, azzal a céllal, hogy a régi jó törvényeket visszaállítsa. Ez a reakció azonban szembehelyezte őt az egyház túlkapásaival és Becket meggyilkolásának rosszkor jött incidense sokat rontott Henriknek abbeli törekvésein, hogy a királyi főhatalmat biztosítsa. Persze nem szabad ezt a hatalmat túlozni. Henrik nem bitorolta az egyházi joghatóságot, csak arra törekedett, hogy az egyházi bíróságok megtegyék kötelességeiket; jogot formált ahhoz, hogy őket ebbe az irányba terelje és azt remélte, hogy sikerül megtennie a koronát azon viták bírójává, amelyek a vetelkedő egyházi és világi joghatóságok között felmerülnek, fölismerve azt, hogy ily legfelsőbb fórum hiányában csak egy lehetőség van és ez a háborúra bizott döntés. Ép így arra is törekedett, hogy oly klérikusokat, akiket az egyházi bíróság gyilkosság vagy más bűntény miatt papi hatalmuktól megfosztott, a kivetkőztetés után mint laikusokat további büntetőeljárásnak vessenek alá az ország törvényei szerint. Ezzel szemben Becket azt tartotta, hogy a kivetkőztetés magában véve is elég büntetés az első izben elkövetett bűntényért és csak egy második gyilkosság indokolhatja egy volt papnak a fölakasztását.

A következő lépése Henriknek az volt, hogy a bárók hatalmát igyekezett megnyirbálni. Meghonosította a scutágiumot, amelynek értelmében a nagy feudumok pénzfizetést ajánlhattak fel, ahelyett, hogy a hadsereget alattvalóik hor-

dáival árásszák el, akik végül is inkább nekik engedelmeskedtek, mint a királynak. Ez aztán arra képesítette a királyt, hogy zsoldosokat fogadjon, akik viszont neki engedelmeskedtek, nem a hűbéruraknak. Rögtön azután lemondatta az összes sheriffeket, hogy hatálytalanítsa hivatalaik örökletes fenntartására irányuló igényeiket. Katonai törvényével az angol férfiak nagy tömegét arra képesítette, hogy megjavítsák a katonai egyensúlyt a bárók és a korona között. Más törvények meghonosítása által pedig a földtulajdonosok és birtokosok számára tette lehetővé, hogy peres esetekben a királyi jogszolgáltatás oltalmához folyamodjanak úgy, hogy a háborúskodással való perdöntés helyett ügyüket egy szomszédaikból álló jury elé vihetnék, miáltal a katonai szakférfiú fegyvernemeit fölöslegessé tették a békés polgárok verdiktjei.

Ez a módszer, amelyet egyformán alkalmaztak bűntényekre és polgári ügyekre az igazság kiderítése érdekében és amelynek értelmében a viták eldöntése esküdtek, vagyis oly emberek által történt, akik az igazság pártatlan kiderítésére esküt tettek, nagy nevelési folyamatot indított meg. Eddigélé az emberek az igazságról való megbizonyosodást úgy tekintették, mint valami természetfölötti feladatot és ezért azt a gondviselésre vagy a papokra bízták. Minden peres ügyben résztvevő fél köteles volt eskütársakat, úgynevezett kompurgátorokat szereznii és minden ilyen segítőtárs esküjét annyira becsülték, amennyi birtoka volt, épúgy mint ahogy még ma is az egyes emberek szavazatainak értékét nagyrészt birtokaik nagyságához mérik. Ámde oly

esetekben, amikor mindkét fél megszerezte a szükséges eskütársakat, ami rendszerint megtörtént, nem maradt más hátra, mint az isten-ítélet: a tűzpróba vagy vízpróba. Aki elmerült, az ártatlan volt, aki fennúszott, az bűnös. Az egyedüli racionális elem ebben az egész szertartásban, annak a papok által való ellenőrzése volt, akik valamit mégis csak tudtak híveik erkölcsre vonatkozólag. Harciasabb szellemű hűbéreseik viszont szívesebben éltek azzal a jogukkal, hogy párviadal útján döntsék el igazságukat. Henrik már most arra kezdte tanítani az embereket, hogy nyugodjanak meg a bíróság ítéletében és lassanként különbségeket kezdtek tenni a gyilkosság és az emberölés között is, amiket eddig összezavartak, mivel azt tartották, hogy a gondolat nem tehető mérlegelés tárgyává, tekintve, hogy «maga az ördög sem tudhatja, hogy az ember mire gondol».

Igazságszolgáltatási reformjainak megvalósítása érdekében Henrik kifejlesztette a curia regis-t, vagyis a királyi bíráskodást. Ez a bíróság egyszerűen a királyi hűbéresekre részére illetékes bíróság volt, megfelelően a királyi hűbéresek saját bíróságának, amely minden hűbérurat megilletett. Ennek pénzügyi oldala már a norman királyok alapította kincstár által nyert önálló és speciális jelleget, amely királyok felismerték, hogy a rendezett pénzügy alapvető követelménye a hatékony kormányzatnak. A pénzügyről I. Henrik áttért az igazságügyi igazgatásra, tekintve, hogy ez is jelentékeny forrása a gazdagságnak. «*Justitia magnum emolumentum.*» Hasonló motívumokból eredt II. Henriknek az igazságért

való lelkesedése is, mert minél több igazságszolgáltatási ügyet tudott a hűbérurak bíróságaitól a magáéhoz ragadni, annál több jövedelmet tudott féktelenkedő báróitól a királyi kincstár számára elharácsolni. A curia regis központi hatóságától indult ki az az igazságszolgáltatás, mely olcsóbb, gyorsabb és szakértőbb volt, mint az, melyet a helyi bíróságok nyújtottak. Ajtai nyitva álltak mindenki számára, kivéve a jobbágyokat s így a háborúskodó bárók alkalmi gyülekezetei képzett jogászok rendes bíróságává alakultak át, akiket persze a főurak úgy tekintettek, mint a királyi háztartás szolgáit. A vándorbírák intézménye útján végül eljutott az új igazságszolgáltatási rend a királyság minden helységébe, ilyen módon is meggyőzve a népet arról, hogy van királya, aki az ő segítségével akar kormányozni.

Ezek a szakértők szabad kezet nyertek a törvény alkalmazása tekintetében. Az ősi angol-szász szokásjog, mely törvény erejével birt, elavult formalitások rendszerévé sülyedt, melyek csaknem kerületenként és grófságonként változtak és melyeket Henrik bírái szándékosan hagytak figyelmen kívül, mivel alkalmazhatatlanok voltak. Amit ők értettek és alkalmaztak azokból, az oly keverék volt, amely a római jog megújhodott tanulmányozása alapján nyert jogelvekből, valamint a frank és norman jogszokás átvételéből jött létre. A királyi bíróság által ilyenformán kidolgozott törvényes szabályok további alkalmazást nyertek a vándorbírák által, bárhová sodorták légyen is ezeket körútjaik és ezek a szabályok idővel az általános angol

szokásjoggá váltak, mely általános annyiban, amennyiben semminemű helyi bíraskodást és provinciális előítéletet nem vett figyelembe. Az angol nemzet kialakulásának nagy lépését jelenti az, hogy a királyi bíróság túlhatolva a helyi, népies jellegű meg a feudális igazságszolgáltatás keretein, az angol-szász világba a következő, nagyrészt idegen jogi fogalmakat vetette, mint aminők az esküdtszék, birói kerület, per, panaszos, vádlott, beavatkozás, átruházás, birtok, tulajdon, örökjog, visszahelyezés, magánjogi vétség, hűtlenség büntett, pénzbüntetés, ítélőbíró, jury, igazságszolgáltatás, verdikt, adóztatás, oklevél, képviselő, parlament és alkotmány. Nehéz volna túlbecsülni azokat a jótéteményeket, amelyeket az angol nép ezen nagyfontosságú intézményeknek köszönhet. És mindezen kifejezések, a haladásnak valóságos jelszavai és magának a szabadságnak szólamai, a jury által való ítélkezéstől kezdve, melynek eredetét nagy Alfrédra vezetik vissza, egészen a János királytól kieroszakolt Chartáig, mind idegen eredetűek voltak. Idegenek voltak ezek különösen oly értelemben, hogy az angolszász szellemtől állottak teljesen távol. Mindazonáltal ezek jelölik az angolszász intézményeket összetartó kapcsokat, mely intézmények túlnagy jelentőségűek és túlkomplikáltak ahhoz, hogysem tisztán angol forrásokból eredhettek volna.

Dacára a bárók erős ellenállásának, akik 1173-ban fellázkodtak és párttűző gyermekekkel való viszálykodásoknak, melyek elkeserítették utolsó éveit, II. Henriknek mégis sikerült egy nemzeti monarchia alapjait megvetni. De ami-

dön a norman hódítás egy részét betetőzte, t. i. a királyi fennhatóság megszilárdítását biztosította a rendbontó főnemeseikkel szemben, egyszersmind módosította a másikat, a főnemesekek az alárendelt néppel szemben gyakorolt önkényuralmát. Vilmos csak bárói segítségével hódíthatta meg a népet, II. Henrik pedig csak az alacsonyabb rendek segítségével és a nép köréből magához emelt tanácsadók támogatásával törhette össze a bárókat. Fiai számára maradt fenn az a feladat, hogy eljuttassák azt a támogatást, amelyet ő megszerzett és megmutassák, hogy ha az első feltétele a haladásnak a főnemesek megfélemezése, a másik a korona jogainak megnyirbálása volt. Uralmuk kétségtelen bizonyítója az önkényes királyság kiirthatatlan hibáinak: kiderült, hogy lángeszű király talán létrehozhat eredményes deszpotizmust, ha ezt oly bajok kívánják meg, melyek enyhébb kezeléssel szemben nem mutatnak gyógyulást. Utódai azonban ezen gépezetet már mindinkább személyes célokra használták fel. I. Richárd ugyan az apja hatalmával való ezen visszaélést keresztesháborújának dicsőségével aranyozta be és a cél eléggé igazolta is azokat az eszközöket, amelyeket alkalmazásba vett. Ámde János már nem öltöztette zsarnokságát semmiféle ürügy köntösébe: kapzsisága és erőszakoskodása az ország egyetlen részét sem kímélte meg és ezzel valamennyit oly szövetségre kényszerítette, mely végül kicsikarta tőle a Magna Chartát.

Ez a hírneves okmány rögtön elárulja, hogy több szerzője volt; az ország egy része sem

lépett be a koalícióba anélkül, hogy ezzel ne akart volna valamit elérni és egyik se távozott teljesen kielégítetlenül Runnymedeből. Ámde ha Sir Henry Spelman volt az, aki megismertette a feudalizmust Angliával, kortársa Coke, a felsőbiróság tagja, volt a Magna Charta felfedezője. Tekintettel azokra a messzemenően téves felfogásokra, melyek ez okmány jellegére nézve elterjedtek, szükséges hangsúlyozni, hogy annak alkotóelemei inkább reakciós, mintsem reformáló jellegűek. A tévedés főforrása a szavak azon megváltoztatásából ered, amely mindenkor észrevétlenül, de néha teljes mértékben átalakítja azok értelmét. Ez a változtatás rendszerint a konkrétól az absztrakt felé hatol, mivel fejlettségük kezdetlegesebb fokain az emberek nagyon nehéz dolognak találják, hogy felfogjanak olyasmit, ami nem konkrét. Igen jó példája ennek a «szabadság» szó: 1215-ben «szabadság» alatt valamely határozott személy vagy személyek csoportja által birtokolt ugyancsak igen pontosan meghatározott és kézzelfogható privilégiumokat értettek, mint aminő pl. az, hogy valakinek saját külön birói hatósága volt a velejáró mellékjövödelmekkel együtt, avagy kiváltságot jelentett a grófságok vagy százak tanácsának biróságához való tartozás kötelezettsége alól, vagy kiváltságot azon szolgáltatások és adófizetési kötelezettségek alól, amelyek teljesítésére a többség köteles volt. Valamely «szabadság» értéke tehát abban állott, hogy annak élvezete folytán az egyik ember külömb volt a másiknál. A bárók kevésre becsülték volna azokat a szabadságokat, amelyekben egyformán részesednek mindenkivel.

Számukra a szabadság egyet jelentett az előjoggal és monopóliummal, melyek általános élvezete nem volt általános szabály. Ami már most a Magna Chartát illeti, az nem annyira a szabadságnak, mint inkább szabadságoknak a biztosítója. Ez a pátens a koalíció összes alkotóelemei számára biztosította azokat a speciális kiváltságokat, amelyeket II. Henrik és fiai veszélyeztettek vagy épen elkoboztak. Ezen szabadságok egyike-másika veszedelmes akadálya volt a közjónak, mint pl. az a «szabadság», melynél fogva minden főúrnak jogában állott az összes őt érdeklő birtok- és tulajdonjogi pereket saját bíróságánál elintéztetni, vagy hogy a büntetést főnemes-társai rótták rá, nem pedig a királyi törvényszék birái. Ez volt az, amire a bárók gondoltak a Magna Chartával szemben támasztott azon híres követelményükkel, hogy minden ember «peer»-jeinek birói illetékessége alá tartozzék, hangsúlyozván, hogy a királyi birák nekik nem peer-jeik, hanem csak a korona szolgái. A bárók ez irányú követelményei reakciós javaslatok voltak, melyek végzetessé válhattak volna a szabadságnak modern értelemben vett ügyére nézve.

De nincs a Magna Chartában olyasmi sem, ami az esküdtbíróságra emlékeztetne, avagy a modern angol jognak azon elvére, amely szerint adót csak annak megfelelő parlamentáris gyűlés részéről történt megszavazás alapján lehet kivetni. Az, amit esküdtszéki biráskodás alatt értünk, csak jóval 1215 után fejlődött ki. Ami pedig az adózást illeti, az egyáltalán nem volt nemzeti, hanem osztályjellegű, az a nagy gyülekezet pedig, amely

hívatva lett volna hozzájárulni a király pénzköveteléseihez, senki mást nem képviselt, mint a főhűbéreseket, akikből a gyülekezet alakult. Amit a bárók az erre vonatkozó kikötés alatt értettek, az mindössze annyi volt, hogy a feudális főhűbéresekre nem vethető nagyobb fokú adó annál, mint amennyit éppen rendes hűbéri szolgáltatásaik összege kitesz. De a királyra bízták és önmaguknak tartották fenn azt a jogot, hogy jobbágyaikat oly önkényesen sarcolják, ahogy nekik jól esik. Még ott is, ahol látszólag védik a jobbágyokat, voltaképen csak a királyt akadályozzák meg abban, hogy oly nagy bírságokkal sújtsa az ő jobbágyaikat, melyek által ezeknek lehetetlenné válnék a főurak részére nagyobb mérvű szolgáltatások teljesítése. Az volt a cél, hogy ne legyen beleszólása se a királynak, se a nemzetnek abba, ha a hűbérúr jobbágyaitól az utolsó garast is kicsikarja. Jogi tekintetben tehát a jobbágyok, akik a nemzet zömét alkották, a Magna Charta után is ugyanott voltak, ahol azelőtt, hasonló helyzetben, mint aminőben manapság valamely gazdaember ökre vagy lova van, azzal a kivétellel, hogy akkor semmiféle jog sem védte az állatokat a kegyetlenkedéssel szemben. Keresztülvihetetlen volt végül az az intézkedés is, hogy birói ítélet nélkül senki sem tartóztatható le, mert ha ezt következetesen alkalmazták volna, lehetetlenné vált volna az igazságszolgáltatás.

Másfelől azok az intézkedések, amelyek megsabták a közönséges perekre nézve a Westminster-palotában való bíráskodást, a normális súlyok és mértékek rendjét, úgyszintén a jog-

szolgáltatásnak oly férfiakra való bízását, akik ismerősök az angol szokásjoggal, valamint sok más rendelkezés, egészséges reformokat jelentettek. Az első toldat, amely garantálta az egyháznak a királyi, de nem a pápai beavatkozástól való mentesítését, eléggé indokolt volt János uralkodása alatt és az ő tekintélyének általános megszorítása — még ha az a bárók érdekében történt is — nem volt föltétlenül káros rendszabály. De ép oly képtelen dolog azt hinni, hogy János modern értelemben vett szabadságot engedélyezett, amikor kiadta a középkori szabadságjogok pátensét, mintha csak azt hinnők, hogy új vallás alapítására adott engedélyt akkor, amikor megengedte valakinek, hogy támogasson valamely új vallásos jellegű építkezést (novam religionem). Ami pedig a Magna Chartát, mint nagy és népszerű vívmányt illeti, tekintve, hogy nem tudunk semmi olyan tősgyökeres formájáról, mely a XVI. század előtt létezett volna és tekintve, hogy alig van benne egy olyan szó, vagy egy olyan eszme is, amely népies angolságra utalna, ez a felfogása jelentőségének teljes félreértésével és az angol nemzeti szempontnak erős antedatálásával egyértelmű.

Bizonyára sohasem jelentkezett az idegen hatás az angol politikában dominálőbb módon, mint azon nemzedék alatt, amely tanuja volt annak, mikép szolgáltatta ki I. Richard királyságát a birodalom hűbértoka gyanánt és mikép engedte azt át János a pápának világi hűbértokká. Hasonló eset történt III. Henrik idejében, amikor Gualo, pápai követ, kormányozta Angliát, mint az Egyházállam egy provinciáját, vagy amikor

idegen kalandor volt hat angol grófság sheriffje és idegen alattvalók tartották kezeikben a királyság várkastélyait és kulcsait. Sötét idői ezek az angol történelemnek, amelyek a nemzetté válás hajnalhasadását megelőzték és addig az ideig semmi sem fejezi ki az angol méltatlankodást Anglia függetlenségének ilyenén csereberélésével szemben. Valamelyes ellenállás volt ugyan, csak-hogy ez olyanoktól eredt, akik csak egy fokkal voltak kevésbé idegenek azoknál, akiknek uralmát támadták.

Mégis, az az uralkodó osztály, melyet II. Henrik ültetett el, mihamar gyökeret vert az angol talajban, angol érzésekből merítve táplálékát és inspirációt. Kifejlesztette ezt az a körülmény is, hogy János elveszítette Normandiát, ami arra kényszerítette a két nemzethez tartozó, binacionális bárókat, akik mindkét országban birtak földekkel, hogy válasszanak francia és angol szuverénjük között. Ezáltal azok, akik Angliát választották, angolabbakká váltak, mint voltak azelőtt. A franciák inváziója Angliába, Jánosnak a Magna Chartát visszavonó rendelkezése után csak szélesítette a szakadékot és valami csekély angol nemzeti jelleg csakugyan mutatkozott is Hubert de Burgh kormányzatában és még több abban a tengeri győzelemben, melyet Hubert embereivel a franciák fölött aratott 1217-ben a doveri szorosban. De III. Henriket magát semmiféle nemzeti érzés sem hevítette és huszonöt küzdelmes éven át arra törekedett, hogy Angliát idegen rokonaival és alattvalóival kormányozza.

Az az ellenzék, amelyet a nagy országgyűlés

feltüntet, inkább főúri jellegű volt, semmint nemzeti. Az a lázadás is, amelyben ennek mozgalma kicsúcsosodott, inkább a félvérűeknek, semmint az angoloknak lázadása volt, az a kormányzat pedig, amelyet 1258-ban létesítettek, csupán a főnemesi anarchia egy törvényesített formája volt. Az István király alatt észlelhető és a III. Henrik alatti anarchia között annyi különbség mégis volt, hogy az utóbbi alatt az idegenek lejárták magukat, az angolok kezdettek előretörekedni. Egy «ifjú Angliá»-nak mondható párt rontott rá a főurakra és a királyra egyaránt, Monfort Simon elszakadt földesúri társaitól, akikkel eddig egyértelműleg járt el és bátran annak a mozgalomnak az élére állott, amely Angliát az angolok számára kívánta biztosítani. Városokból és várakból követeket hívott össze, hogy a birodalom országgyűlésén azok ott üljenek a kisebb és nagyobb bárók oldalán, amely országgyűlés ilyen módon most már valójában angol parlamentté vált. A norman hódítás óta most történt először, hogy a leigázott fajhoz tartozókat meghívták, hogy nemzeti ügyekről tanácskozzanak. Nem nagyon lényeges, hogy vajon ez egy államférfiú zsenijének cselfogása volt-e, vagy pedig egy pártvezér szerencsés rögtönzése. Simon elbukott ugyan, de munkájának eredménye fennmaradt. Edward herceg, aki ezt az ő taktikáját Eveshamban utánozta, magáévá tette politikáját s ezt követte 1275-ben és az ezutáni években Westminsterben is. És Edward alatt, akiben a norman hódítás óta először kapott az angol nép angolnevű fejedelmet, nyert egyszersmind nemzeti jelleget is és lépett örökségének teljes birtokába.

III. FEJEZET.

Az angol nép feltörekvése.

(1272—1485.)

1265-ben, egyidejűleg az angol városi népnek a parlamentben való megjelenésével, angolnyelvű hivatalos írás jelent meg, mint az első csúcs az idegen nyelvek árjában. Ha három nemzedékel ezelőtt Sámson apát angolnyelvű prédikációkat tartott, ezek úgy maradtak fenn, mint kivételek; most azonban az ősi nyelv, melyet az alávetett nép megőrzött, felküzdte magát magasabb körökbe is, sőt irodalmi célokra is alkalmassá kezdett válni. A felsőbb osztályok is kezdtek angolul tanulni és azok, akiknek az angol természetes nyelve volt, mindinkább a társadalom magasabb rétegeibe emelkedtek, vagy legalább is azok figyelmét magukra terelték.

A hűbéri társadalom két normális osztálya Angliában a dolog természeténél fogva egyrészt francia főurakból, másrészt angol földművesekből képződött ki. A kereskedelem azonban sohasem tudott hozzáalkalmazkodni ehhez a mezőgazdasági rendszerhez és az iparnak meg a városoknak fejlődése, valamint a föld mellett egyéb gazdasági tényezőknek a kialakulása, mind hozzájárultak ahhoz, hogy letörjék a francia

és a feudális uralmat. I. Richard és János a városok nagy tömegének adományozott, vagy helyesebben elárusított kiváltságleveleket, nem mintha ezek a fejedelmek túlságosan érdeklődtek volna a községek fejlődése iránt, hanem mert pénzre volt szükségük és a királyi uradalmon létesült városok fölötti igazságszolgáltatási joguk által könnyen értékesíthető árú birtokába jutottak. Az a testület pedig, amely leginkább birtokokkal az eszközökkel, amelyekkel a királyi jóindulat megvásárolhatóan bizonyult, többnyire a helyi kereskedelmi testület volt. Miközben azonban ezek az üzletek továbbfejlesztették a közigazgatási életet, nem fejlesztették szükségszerűleg a népies önkormányzatot is, tekintve, hogy a kereskedelmi testület gazdag, oligarchikus szerv volt, mely a királytól megvásárolt igazságszolgáltatást ugyanolyan szűkkeblű és fennhéjázó szellemben gyakorolhatta, mint maga a király. A bekövetkezett viszályok a városi oligarchák és a városi demokraták között azonban nem indokolják azt az általánosan elfogadott feltevést, amely szerint valamikor régebben már volt a községi demokráciának oly korszaka, amely fokozatosan átadta helyét az oligarchiának és a korrupciónak. Mindazonáltal ezek a helyi testületek angolok voltak és tagjaik jogszerűleg a jobbágy-sághoz tartoztak. Csak a helyi önkormányzat terén szerzett tapasztalataik tették lehetővé számukra a nemzeti kormányzatban való azon részvételüket, amelyet az adózás kifejlődése csaknem szükségszerűleg hozott magával.

II. Henriknek tevékeny és széleskörű közigazgatásra irányuló tervezete természetes követ-

kezetességgel vezetett I. Edward parlamentjéhez és még annál is tovább. Minél nagyobb tevékenységre törekszik valamely kormányzat, annál több adót kell kivetnie és az adóalap szélesítése fokozatosan a képviselőlet alapjának kiszélesítésére vezetett, mert az adózás a képviseltetés rendjének szülője. Addig, amíg csak az ingatlant, vagy helyesebben a földtulajdont adóztatták meg, az országgyűlés csak a nagybirtokosokat foglalta magában. De II. Henrik szükségesnek találta az ingó vagyon megadóztatását is, és pedig az egyházi és világi ingóságok tulajdonát egyaránt és ennél fogva utódai a XIII. század folyamán lassanként kénytelenek voltak az ingóságaik alapján adófizetőket is helyhez juttatni az országgyűlésben. Az ily módon kialakult képviselőleti rendszert nem szabad úgy tekintenünk, mint a nemzeti önkormányzatra irányuló kívánságnak nyújtott kedvezményt. Amikor egy jótékony angol parlament 1791-ben a kanadai franciáknak engedélyezett ilyen demokratikus országgyűlést, ezek nagyon görbe szemmel nézték a dolgot s annak a gyanujoknak adtak kifejezést, hogy «C'est une machine Anglaise pour nous taxer.» I. Edward népe szintén méltán táplálhatta azt a gyanút, hogy inkább a pénze volt az, amire a király áhítozott, mintsem tanácsa, ellenőrzéséről nem is szólva. Azt kívánta, hogy az adókat a Westminster-palotában szavazzák meg, ép úgy mint ahogy I. Henrik is azon volt, hogy a püspököket a királyi kápolnában válasszák. A király jelenlétében a grófság polgárai és lovagjai bizonyára bőkezűbben bántak választóik pénzével, mint azok maguk bántak volna vele, oly szomszédok jelen-

létében, akik esetleg ellenállásra is bátorítottak volna egy távollevő hatalommal szemben.

Az a képviselő, amelyet a nép élvezett a grófságokban és a százak tanácsában, csak jótékony adomány volt; nem azért, mert csak néhány kedvezményezett személy részére tette lehetővé a bejutást, hanem mert ezek jelenléte lehetővé tette a tömeg távolmaradását. Ha a főúr vagy ispánja személyesen akart résztvenni, pusztá megjelenése felmentette valamennyi hűbéresét a részvételtől; ha nem akart személyesen megjelenni, minden város előljárójának és «legkiválóbb» négy emberének kellett elmennie. Ezt a négy «legkiválóbbat» amellet nem is választás útján szemelték ki, hanem ez a kötelesség és teher együtt járt a város «legkiválóbb» földjének birtokával és a XIII. században a sheriffnek volt kötelessége, hogy ily értelemben megfelelő képviselőtről gondoskodjék. A parlament maga nem nagyon kívánczolt életre, inkább a felvilágosult királyság volt az, mely rákényszerítette azt a kevésbé felvilágosult népre. A parlamentbe való meghívás kötelező jellegű volt és ugyanaz a fenyegető hang hatotta azt át, mely ma már csak a rendőrhatalóság idézésehez fűződik. Még századokkal később is megesett, hogy egyes tagokat kezesség mellett kötelezték a parlamentben való megjelenésre és törvény elé idézték őket, ha ezt elmulasztották. Egy alkalommal Oxfordshire két kiküldöttje megtette azt, hogy megválasztatásukról értesülve, elmenekültek az országból, mire megfosztották őket polgári jogaiktól. A parlament tagjai valóban úgy szerepeltek, mint a nép bűnbakjai, amelynek voltaképen a

maga egészében «kellett volna» jelenlennie a parlamentben, de amely abban a kedvezményben részesült, hogy követküldés által válthatta meg ezt a kötelességét. A magasabbrangú főurak sohasem szerezték meg maguknak ezt az előjogot; személyesen kellett megjelenniök, amikor megidéztek őket épúgy, mint ahogy személyesen kellett katonáskodniök, amikor a király háborúba ment. Persze a képviselettel szemben elfoglalt ezen álláspont fokozatosan megváltozott, amikor a parlament az országos pénzügy ellenőrző hatóságává vált és ezzel megszerezte azt a hatalmat, hogy megadóztathatta ellenségeit és kímélhette barátait. De nem csupán pénzügyi tekintetben, hanem egyébként is kezdett kifizetődni a parlamenti tagság és lassanként a főuraknak is érdekében állott a személyes megjelenés mellett az is, hogy a népet az alsóházban képviselje, amelynek társadalmi jelentősége együtt fejlődött ki hatalmának növekedésével. Csak a legeslegújabb időben jutott el a képviselőház ismét oda, hogy oly képviselőket foglaljon magában, mint aminőknek nevei I. Edward parlamentjének hivatalosan megválasztott tagjai között szerepelnek, pl.: János a pék, Vilmos a szabó, Tamás a küldönc, András a dudás, Walter a szatócs, stb.

A felszabadított jobbágyok megjelenése a grófok és prelatusok oldalán a nagy birodalmi tanácsban a XIII. századbeli angol történelem legjelentősebb eseménye. Kezdetét vette ezzel az angol nép története, mely nem volt többé pusztán egy idegen kormány históriája. Felmerülése nemcsak a nyelv és irodalom, nem-

csak a helyi és nemzeti politika útjain kísérhető nyomon, hanem egyszersmind a háború terén is. Edward a walesi háborúban rájött, hogy a dárda sokkal hatékonyabb fegyverzet annál, amelyet a lovagok használtak és unokája Crecynél és Poitiers-nál oly fegyverekkel segítette győzelemre az angolokat, amelyek a legegyszerűbb jobbágy részére is megszereshetők voltak. A puska-por feltalálása és a tűzérés fejlődése hamarosan ép oly végzetesnek bizonyult a feudális kastély ellenében, mint a dárda a páncélozott lovaggal szemben és amikor a feudális osztályok a hadviselés terén is elvesztették hatalmi állásukat és vele együtt a véderő monopoliumát, létezésének okai és eszközei egyaránt megszűntek. A kereskedelem felé kezdtek tehát fordulni, vagy legalább is a földdel való üzérkedés felé, közönséges polgárok módjára, miáltal olyan versenybe keveredtek, amelyben nem rendelkeztek a siker kellő biztosítékaival.

I. Edward nagysága főleg ezen tendenciák gyakorlati értékelésében rejlik. Nem volt oly eredeti, mint II. Henrik, de sokkal szerencsésebb körülmények között uralkodott. Elérkezett az az idő, amely végre határokat szabott a feudalizmus túlkapásainak és az egyház elhatalmasodásának, Edward pedig azért volt képes ezen erő megtörésére, mert ellentétben II. Henrik korával, egy nemzetalkotó elemei álltak a háta mögött. Ő sem volt képes arra, hogy végkép elsöpörje ezeket a portyázásokat, de mégis sikerült az államhatalom határait szigorúan megvonnia és gondja volt rá, hogy ezeket a határokat ne lépják túl. Erősen revideálta azokat a jogcímeket, amelyek

alapján a főnemesség kezében tartotta a szuverén uralom azon darabjait, melyeket szabadságjogainak nevezett, ámde ebben a pontban sem tehetett további lépéseket, amikor Warenne gróf rozsdás kardjával akarta bizonyítani jogosultságának kétségbenvonhatatlanságát. Mindenesetre sikerült megakadályoznia a feudális rendszer továbbterjedését, törvénybe iktatván, hogy valahányszor valamely telek gazdát cserél, a vevő az eladó hűbérurának legyen a vazallusa, ne pedig magáé az eladóé. Ezáltal a társadalmi gúlát sokkal állandóbbá tette, annál fogva, hogy alapjait szélesítette, ahelyett, hogy magasságát növelte volna. Kikergette országából a zsidókat, mint idegeneket, nem tekintve azon hasznos szolgálataikat, amelyeket azok a koronának teljesítettek. Előmozdította a kereskedelem fejlődését is, azáltal, hogy hasznot húzott oly földbirtokból, amely adósságokkal volt megterhelve és ennél fogva elárverezésnek volt kitéve; elhatárolta végül az egyház jogi hatóságát is, bár fenn kellett tartania annak tekintélyét minden oly dologra nézve, amely házasságra, végrendeletekre, hamis esküre, a tizedre, az egyház ellen elkövetett sérelmekre és templomi építkezésekre vonatkozott. Ezzel szemben sikerült minden ellenkezés dacára is az egyházi tulajdont megadóztatnia és oly törvényt hoznia, amely megtiltotta földbirtokok adományozását monostorok vagy más testületek részére királyi engedelem nélkül.

Ilyen módon fokozva a nemzet ellenőrzési jogát az angol egyház fölött, magát az egyházat is nemzetibbé tette. Gyakran hallható feltevés az, hogy az egyház az egész középkoron át

nemzeti jellegű volt, azonban vajmi nehéz nemzeti egyházzól beszélni, mielőtt a nemzet maga kialakult volna és bajos látni valamelyes valóban angol jelleget oly egyházban, mint amilyen az volt, melyet Lanfranc vagy Anselm kormányozott, amikor egyetlen egy püspöki széket sem töltöttek be angol emberrel, sőt amikor az angolok nagy többsége törvény értelmében volt kizárva abból is, hogy egyházi rendbe beléphessen, tekintve, hogy ez a nagy többség a jobbagysághoz tartozott, és amikor végül a hazai nyelvet is kizárták az egyházi szolgálat köréből. Az angol nemzettel együtt azonban kialakult az angol egyház is. Grosseteste épúgy kikelt az idegeneknek az egyházban való uralma ellen, mint ahogy Montfort Simon támadta az államban való uralmukat. Mégis a világi hatalom volt az, amely az angol egyházat elkülönítette a külfölditől. A főurak és nem a püspökök voltak azok, akik ellentállottak annak, hogy az angol egyházjogot a római kánonjoggal összeolvasszák és I. Edward, nem pedig Peckham és Winchilsey érsekek műve volt, hogy VIII. Bonifác pápával a harcot felvették. Sőt inkább az érsekek még mindig előbbrevalóknak tartották a pápával szemben fennálló kötelességeiket a királlyal szemben fennállóknál.

A nemzeti és az inzuláris szolidaritás hasonló érzése, mint amely arra indította Edwardot, hogy szembeszálljon a pápasággal, sugalmazta abbeli törekvéseit is, hogy Waleset és Skóciát is meghódítsa. Hiszen épen az egyháznak az a ténye, hogy megtagadta az adófizetést a skót háború válságos idejében, volt az az ok, amely a

Bonifáccal való ellenségeskedést előidézte. Ámde miközben Edward sikerrel működött Walesben, Skóciában a nemzeti szellemnek olyatén megerősödését idézte fel, mely sok tekintetben hasonlatos volt ahhoz, amelyikre Edward maga is támaszkodott Angliában. Emellett az angol hazafiság nem volt még eléggé fejlett abban a tekintetben, hogy ellensúlyozta volna azokat a pártoskodásokat, amelyek hasznukra fordították a király szorongatott helyzetét. A királynak ez a zavara kedvező alkalom volt alattvalói számára és az alkotmánynak az a megerősítése, melyet 1297-ben csikartak ki tőle, mint mondani szokták, úgy viszonylik az 1215-iki Magna Charta vívmányaihoz, mint a dolgok az árnyékaikhoz, mint a teljesülés az ígérethez. Edward azonban lényegileg sokkal kevesebbről mondott le, mint amennyit többnyire képzelni szoktak. Nem mondott le pl. arról a jogáról, hogy megadóztathatja a városokat és ha mottójának: («tarsd meg szavadat») fényét lekoptatta is, midőn a pápához fordult azzal a kéréssel, hogy mentse őt fel ígéretei alól, mégis nagy uralkodónak kell őt tekintenünk, aki jelentős szolgálatakat tett Angliának azon törekvéseivel, hogy a kormányzat szférájából kiküszöbölje a hűbériiséget és azzal is, hogy ragaszkodott ahhoz a szabályhoz, hogy ami mindenkinek érdeke, az mindenkinek a hozzájárulásával történjék. Ha valamely középkori katolikus számára úgy tűnik is fel az ő uralma, mint a teteje annak a fejlődésnek amelyet az angol nép felmutat és amelyet hosszantartó hanyatlás követett, ez azért van, mert a nemzeti erők, amelyeket ő fejleszt

tett ki, csakhamar jóvátehetetlen szakadásokat idéztek elő abban a felületes egységben, amelyet a keresztény világ képviselt.

Érdemetlen utódjának, II. Edwardnak nyomorúságos uralma illusztrálta legjobban a személyes tényező fontosságát a monarchiában. De mutatta egyszersmind azt is, mennyire képtelenek voltak a főurak még a leggyöngébb király pótlására is. Mindkét fél ott vallott kudarcot, hogy nem vették számba Anglia alacsonyabb néposztályait és nemzeti érdekeit. A főnemesség vezére, Lancaster vérpadon múlt ki, II. Edwardot meggyilkolták és gyilkosát, Mortimert, III. Edward küldte a másvilágra, aki bizonyos fokig megértette nagyapja sikereinek és apja kudarcainak jelentőségét. Érezte ugyan a nemzeti impulzust is, de ezt csak arra használta fel, hogy önző és dinasztikus céljait szolgálja vele. Ebből azonban nem következik, hogy a százéves háborúnak az lett volna az oka, hogy Edward a francia trónra pályázott. Ezt a követelést csak azért találták ki, hogy ezzel látszólag meggyőző ürügyhöz juttassák a francia hűbéreseket arra a célra, hogy saját szuverenjük ellen harcoljanak oly háborúban, melynek okai egész másban keresendők. Ilyen ok volt pl. Skócia, amelyet Franciaország meg akart menteni Edward karmaiból; ott voltak a gascognei és guiennei angol birtokok, amelyekről a francia király elüzni remélte versenytársát, ehhez járult a tengerszorosok uralmáért folytatott versengés, amelyeket Anglia magának követelt volt II. Edward alatt és itt voltak végül a hollandi gyapjúpiacok, amelyek megszerzésére

Anglia törekedett. A francia nemzet azonban épúgy érezte a maga erejét és igazát, mint az angol és az összeütközés magától értetődő volt. II. Henrik még époly természetes uralkodója volt Franciaországnak, mint Angliának, tekintve, hogy ő maga is épannyira volt francia, mint angol. Ámde azóta Anglia királyai elangolosodtak és uralmuk az elfranciásodott terület fölött mindinkább természetellenessé vált.

A trónkövetelés azonban keserű és hiábavaló jelleget adott a harcnak; azok a nemzeti eszközök pedig, amelyeket Edward a háború fenntartása érdekében alkalmazásba vett, csak késleltették annak elkerülhetetlenül szomorú kimenetelét. Oly pénzzel támogatták ugyanis, mely a Flandriával és Gascogne-nyal folytatott nemzeti kereskedelemről származott; ezen a pénzen sorozások útján nemzeti hadseregeket létesítettek, mely sorozásokkal a nemesi fölkelést pótolták. A nemzeti fegyverré lett dárda, nem pedig a feudális csataló vitte győzelemre immár a háborút Crecynél és Poitiersnál. A tenger fölötti uralom is, melyet nemzeti flotta biztosított, lehetővé tette Edward számára a sluys-i győzelmet és segítette betetőzni a Calais fölötti uralmat. A háború ezenfelül egyéb anyagi támogatást is megkívánt, még pedig eddig sohasem tapasztalt arányokban, mely támogatás a nemzeti megadóztatás formáját vette föl. Ezeket az adókat az alsóház szavazta meg, amely adók eleinte csak pótolták, később pedig teljesen kiszorították a feudális szolgáltatásokat, mint a királyi pénzügy főforrásait.

Az az ellenőrzés, amelyet ezekkel a segély-

forrásokkal szemben gyakorolt, tette az alsóházat alkotmányos jelentőségüvé. Ez nem volt pusztán a harmadik rendnek kontinentális állapotok képére és hasonlatosságára alkotott gyülekezete, mert hiszen a grófságok lovagjai is ott ültek a polgárok oldalán, a lovagok pedig a kisebbségre bárók táborába tartoztak és az alsó-, nem pedig a felsőházhoz kötődtek sorsukat. A parlament II. Edward uralkománya alatt különült el két házzá, mert I. Edward mintaparlamentje csak egy kamarás volt, bár a szavazás bizonyára rendek szerint történt benne. Az alsóház azonban a birodalom községeit képviselte, nem pedig annak alacsonyabb osztályait vagy helyesebben kifejezve, magában foglalta az összes közigazgatási hatóságokat: a grófságokat, a városokat, és várudvarokat, mindezeket a birodalom egységes közösségévé egyesítve. Ez pedig kifejlesztette a nemzeti érzés magvát, mely érzés fokozatosan kiküszöbölte a kezdetleges Anglia lokális szellemét és a hűbéri társadalom csoportérzeteit. Ezek helyett oly testi szellemet fejlesztett ki, amely az udvar befolyását ellensúlyozta. Azok az előnyök, amelyeket a korona azáltal remélt magának biztosítani, hogy a képviselőket a Westminster palotában gyűjtötte össze, hogy ezáltal elválassza őket az ő helyi ellenállásukat erősítő talajtól, meghiúsultak azon a szolidaritáson és állhatatosságon, amely a parlamenti képviselők között kifejlődött. Ez a mindinkább fokozódó nemzeti öntudat pedig helyébe lépett a lokális öntudatnak, mint az alkotmányos szabadságnak őre és védője.

A képviseleti kormányzat elveinek és eszközeinek legnagyobb része homályban marad az angol nacionalizmus ezen első fellobbanása alatt, amelyet a «köznép korszakának» neveznek. A ékérvényezés joga, amely egyedüli eszköze volt a parlamentnek arra nézve, hogy sérelmeinek fixifejezést adjon, törvényalkotási joggá változott, amelynek alkotásaihoz a koronának hozzá kellett járulnia, még pedig nem kibúvókkal, hanem lehetőleg határozott igennel vagy nemmel. A sérelmek korvoslásától tették aztán függővé az adó megszavazását, mígnem a korona végleg elvesztette a megadóztatás jogát és az a hatalma, hogy függetlenül róhat ki illetékeket, arra szorította, hogy «ősi szokás szerint» kivehette a maga részesét a rövidárúk vámjából és a szőlők után járó illetékből. Ha ennél többre volt szüksége és ha a királyi uradalmak jövedelmeiből, az igazságszolgáltatás bevételeiből és a mindinkább csökkenő feudális szolgáltatásokból sem futotta már, a parlamenthez kellett folyamodnia. A százéves háború költségei elég gyakorivá tették ezt a parlamenthez való fordulást és ez is hozzájárult ahhoz, hogy a köznép alkotmányos hatalmát fokozza. Változó sikerű kísérletek történtek annak biztosítása érdekében, hogy a korona miniszterei felelősek legyenek a parlamentnek és hogy mindennemű pénzbeli hozzájárulás csak az alsóháztól indulhasson ki, amely megfelelő célokra fordíthatja az adókat úgy, hogy egyszersmind ellenőrizhesse, hogy a megszavazott eszközöket a megállapított célokra fordították-e.

A nemzeti érzület fejlődése vezetett a pápai

hatalom megszorításához is. Mindjárt III. Edward uralkodásának elején azt a követelést támasztották, hogy a király koronáztatása és felkenetése erejénél fogva szellemi hatósággá is válhassék. Erre való tekintettel megtiltották a pápai joghatóság gyakorlását Angliában, sőt még a papi állásokra szóló pápai kinevezés is csak királyi engedelemmel történhetett, bár a királyok engedékenysége és a nép lecsendesülése arra képesítette a pápaságot, hogy ezen jogokat még további kétszáz évig tényleg gyakorolhassa. A nemzeti érzés különösen azért lángolt fel a pápaság ellen, mert a pápa babiloni fogsága úgy tüntette őt fel Anglia szemében, mint ellenségének, a francia királynak eszközeit. Ezt a fogságot követte a «nagy szakadás» az egyházon belül, mely alatt két, majd három pápa egyformán jogot formált ahhoz, hogy a világegyház egyedüli fejeinek tekintessenek, s ezek viszályai aláásták hivataluk méltóságát is. Ezek a körülmények, összefüggésben azzal a gazdagsággal és korrupcióval, amelyet az egyház ezidőtájt mutatott, hozták magukkal a Lollard-féle mozgalmat, mely úgy tekinthető, mint a kor demokratikus tendenciának egyházi nyilvánulása.

A népi fejlődésnek egyik legjellemzőbb bizonyítéka az a kívánság, amely mind erőteljesebben nyilvánul, a szentírásnak a nemzeti nyelvre való átültetése érdekében. Ennek a kívánságnak tett eleget Wycliffe az ő bibliafordításával. Ezzel egyidejűleg indította meg Langland is a népies irodalmat, a népéletből vett tárgyakkal, ami oly tény, melyet alig tudunk megérteni, ha nem gondolunk arra, hogy a

jobbágyok, bár főuraik ezért megbírságozhatták őket, mind nagyobb számban küldték gyermekeiket az iskolába, melyek aztán meg is nyitak előttük az 1406-iki rendelet értelmében. Az a tény, hogy Chaucer angol nyelven írt, mutatja, hogy a népies nyelv mennyire kialakult már a törvényszéki tárgyalás és a művelt osztályok nyelvévé. A városi krónikákat, valamint a céhek és társulatok feljegyzéseit angol nyelven kezdték írni, a törvényes eljárások nyelve is az angol lett, bár a hivatalos jelentések továbbra is franciául íródtak s a francia és a latin között ez irányban folytatott küzdelem után végül a törvényeket is angol nyelven szövegezték. Azáltal, hogy az egyház természetsszerűleg ragaszkodott a katolikus vallás hagyományos latinságának használatához, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy még jobban eljártssa a nép rokonszenvét. Wycliffe ezt a nemzeti érzületet képviselte, amikor az országos hatóságokhoz fordult az elfajult egyház reformálása érdekében és amikor tagadásba vette a csodaszerű átlényegülés azon hatalmát, amelyre, mint végső okra alapította volt a papság különös jogaira és megbecsültetésére irányuló követelését. Kevébbé világos ennél az a kapcsolat, amelybe a szociális agitációnak azon szélső formáival jutott, amelyek a Lollard-féle mozgalmat kísérték.

III. Edward uralkodásának vége felé a francia háború sok bajt, zürzavart és elégtelenséget hozott magával. A súlyos megadóztatás segélyével lehetővé tett háborúnak sem sikerült megőriznie azokat a tartományokat, amelyeket az 1360. évből való Bretigny-beli szerződéssel en-

gedtek át Angliának. Ehhez járult az, hogy az elbocsátott katonák fegyelmetlen hordái is kiaknázták az országnak azt a társadalmi szervezetlenségét, amelyet a «fekete halál» néven ismert járvány hozott magával Angliában. A lakósságnak mintegy harmadrésze elpusztult és sok jobbágy hagyta oda földjét, hogy felcserélje annak művelését a városokban fejlődő iparágak és gyárak által biztosított kellemesebb munkával. A főnemesek erőszakos eszközökkel igyekeztek azokat a jobbágyi szolgáltatásokat kiérszakolni, amelyek elvégzésére nem volt elegendő jobbágyuk. A fejadó meghonosítása 1381-ben a városi munkások és a mezőgazdasági földművesek részére egyaránt jeladás volt a lázadásra s ennek balsikere sem akadályozhatta sokáig felszabadulásukat. Az a folyamat, amely lehetővé tette a szolgáltatások megváltását, úgy látszik gyorsabban haladt előre a XV. század első felében, mint a XIV-ben. Az a szenvedélyes agitáció azonban, mely a társadalmi egyenlőség érdekében folyt és amely feltüzeltelte a lázadók szellemét, semmi további eredménnyel nem járt. Politikai érettségük akkori állapota mellett a parasztnak és a kézműveseknek egyaránt be kellett érniök avval, hogy néma megfigyelői legyenek a magasabb osztályok azon küzdelmének, amelyet ezek a hatalomért folytattak.

II. Richard, aki 1377-ben követte nagyapját, aratta le viharát az Edward által elvetett szélvésznek, nem annyira a háború következményeinek, mint inkább az osztálypolitika gyümölcseinek formájában. A XIV. század, amely a köznépet

nacionalizálta, elszigetelte a főnemeseket, a báróság pedig az uniformizált «peer»-ségbe olvadt. A peer szó nem angol eredetű, sőt nincs is semmi kifejezetten angol jelentése. Etimológiai értelme, amely szerint annyit tesz, mint egyenlő, szintén nem ad kielégítő magyarázatot. Mert a peer-ek osztálya, amely érsekekből, hercegekből, márkikból, grófokból, vikomtokból, püspökökből és bárókból áll, olyanokból, akik hivatalból tagjai a felsőháznek és olyanokból, akik sem nem tagjai a képviselőtestületnek, sem nem választók, természetesen még egymás között sem egyenlők és bizonyára tagadásba vennék azt, hogy más emberek velük egyenlőknek volnának tekinthetők. A szónak modern értelemben vett használatát Franciaországból vették át a XIV. században, de ott e szónak oly értelme volt, aminővel Angliában nem bírhatott. A francia pair a koronával való egyenjogúságot vindikált magának, vagyis uralkodója volt azon öt nagy kerület egyikének, amely kerületek egyenlők voltak a párisi grófsággal, amikor a párisi gróft a többi vele egyenrangú gróf Franciaország királyává választotta. Ha Wessex királyát a heptarchia többi királyai választották volna Anglia királyává és ha ezek a többiek utódokat hagytak volna hátra, ezek is követelhetnék volna a szó igazi értelmében vett peer-i méltóságot. Ámde ezeknek nem voltak ilyen igényeik: egyszerűen nagyobb jogú bárók voltak, akik a király hűbéresei maradtak.

I. Vilmos vagy II. Henrik bárói azonban csak kis emberek nagy osztályát alkották, holott II. Richard peer-jei nagy emberek kicsiny cso-

portját. A kisebbrendű bárók tömegét elkülönítették a magasabbrendűektől és az előbbieket aztán elmerültek a földesúri gentry osztályban, amelyet a grófság lovagjai képviseltek az alsóházban. A magasabbrendű bárókat ezzel szemben egyéni és speciális meghívókkal idézték meg a főrendiházba, de persze semmi olyasmi nem volt, amivel a koronát ezen meghívó kibocsátására kötelezni lehetett volna. Az a tény, hogy a király valamely nagyobb bárót egyszer meghívott, nem jelentette azt, hogy ismét meg kell hívnia és ép oly kevéssé jelentette az apának a meghívása azt, hogy legidősebb fia és utóda is kap ilyen királyi meghívót. Fokként azonban a főnemesek meghonosították az örökletességet ezen a téren is és megfosztották a koronát minden hatalmától a meghívók kibocsátása terén, ámbár csak I. Károly uralma alatt következett be az, hogy a lordok háza saját javára döntötte el azt a kérdést, vajjon a koronának van-e joga megtagadni ily meghívó kibocsátását olyan peer-rel szemben, aki már egyszer részesült meghívásban.

A bárói méltóság ezen szűkítésével a bárók maguk is elvesztették azt az állásukat, amelyet a XIII. században, mint az alkotmányreform vezérei foglaltak el. Ezt a szerepet a XIV. században a grófságok lovagjai töltötték be. A hatalmasabb főurak inkább a családi, mint a nemzeti politikának szentelték magukat és a céltudatos összeházasodás ezen rendszere sok kis házat egy néhány nagy családdá olvasztott össze. Lancaster Tamás öt grófságot tartott ily módon hatalmában, miáltal II. Edward vetélytársává

vált és bátran nevezhették volna a korona peer-jének. III. Edward felfogva azt a veszélyt, amely ezen nagy családokból a koronára hárul, azáltal igyekezett őket érdekeinek megnyerni, hogy fiait a nagy örökösnökkel összeházasította. Így vette el a Fekete Herceg a kenti gróf lányát, Lionel Ulster grófjává vált hitvesének jogán, Genti János Lancaster örökösnökjét vette el, miáltal Lancaster hercegévé lett. Woodstock Tamás a Bohun család birtokainak örökösnökjével házasodott össze, míg Edmund yorki herceg leszármazói a Mortimerek hatalmas házának vetélkedését szüntették meg ily módon. A nagy főurak méltóságának kidomborítására új címeket importáltak a külföldről. Eddig voltaképen csak bárók voltak Angliában és egynéhány gróf, akiknek méltósága hivatalos jellegű volt. III. Edward és II. Richard azonban meghonosították a hercegek, márkik és vicomtek méltóságát és elég közel jutottak a peer-séghez is, ha a koronára nézve nem is oly veszélyes formájában, mint Franciaországban. Edward politikája ugyanis hibás volt: ahelyett, hogy a nagy főuri családokat a korona érdekében kötötte volna magához, a koronát magát alacsonyította le a peerek versengéseinek arénájába és végre is azt a nemesi villongások végső céljává tette.

II. Richard nem volt az az ember, aki ezek-kül a túlságosan hatalmas tényezőkkel számolni tudott volna. Bizonyos fokig «modern» fejedelemnek is tekinthető, aki korát megelőzte. Olyan gondolatok is kifejezésre jutnak már nála, aminőket később a Tudorok sikerrel juttattak érvényre, de nem bírt azok hatalmával és ön-

uralmával és trónralépésének pillanatától kezdve egy sereg fegyelmezetlen rokonnal állott szemben. A rózsák harcára volt szükség, hogy az ország végkép meggyőződjék a peer-ség függetlenségének igazi jelentéséről. Maga Richard is áldozatul esett saját türelmetlenségének és amazok zavargásainak. IV. Henrik következett utána, mint a peerek királya, aki csak nagynehezen tudta kényelmetlen uralmát fenntartani azoknak vetélkedő becsvágyaival szemben. A köznép az alkotmányreform segítségével csaknem a jelentéktelenség fokára szorította le azt a szuverénitást, amelyet a főnemesség forradalommal sem tudott leküzdeni. Annak hangsúlyozásával pedig, hogy «a király éljen meg a sajátjából», anélkül, hogy az országot adóval sújtsa, teljesen megfosztotta őt egy rendes kormányzat eszközeitől. Az ideális alkotmány ilyenformán oly közel jutott az anarchiához, hogy lehetetlen elfojtani azt a gyanut, hogy végre is elkerülhetlenné vált az összeütközés a köznép és a főurak között. Egyedül az egyházat tudta megnyugtatni Henrik, s ezt is csak azzal érte el, hogy kiadta híres rendeletét az eretnekek elégetéséről.

V. Henrik családi zavarai elől élénk külpolitikájához menekült és még III. Edwardnál is illetéktlenebb követelést támasztott Franciaország trónjával szemben. A franciák reménytelen helyzetében olyfokú csábítás volt, amelynek csak igen kiváló államférfiú tudott volna ellentállni. Henrik viszont, aki pompás katona és az egyház bigott vallásosságú híve volt, mindennek inkább mondható, mint államférfiú-

nak. Az egyházzal szemben tanusított érzelmeinek értékét is legjobban azon a tényen lehet mérni, hogy a keresztes lovag allürjeivel pózolt oly nemzettel szemben, amely katolikusabb volt az övénél is. Azon siralmasan fényes győzelem után, amelyet Agincourtnál aratott, elvette a francia király lányát és megkoronáztatta magát Franciaország királyává. Mikor 1422-ben meghalt, kilenc hónapos fiú maradt utána, kire nem hagyott egyebet, mint Franciaország leigázására irányult lehetetlen vállalkozásának sikerét, így mentve meg a Lancaster dinasztiát a külföldre irányuló magasröptű ambíció és az otthon felhalmozott és megoldatlan problémák nemeziséstől.

Lépésről-lépésre a háború veszedelme is mindinkább elült. V. Henrik tehetségesebb, de kevésbé ragyogó szellemű fivére, Bedford mindhalálig tartóztatta fel az angol pártviszályok és a francia hazafiság által földézett és mindinkább növekvő áramlatokat. Majd kezdetét vette az angoloknak Franciaországból való kiűzése és a balsikerek hosszú sorozata diszkreditálta a kormányt. A nemzetben megvolt a kellő érzület ahhoz, hogy a vereséget elhárítsa, de nem volt azon eszközök birtokában, amelyekkel azt elkerülhette volna. A vége az lett, hogy a kormány békepárti és háborúspárti elemei közötti ellentét a lancasteriak és yorkiak pártarcává vált. Az ezt követő tehetetlenség a kormány részéről a feudális anarchia fattyúhajtását hozta létre, melyet hűbéresek helyett zsoldosokkal tartottak fenn. A helyi érdekeket szem előtt tartó pártok a jogosságra való min-

den tekintet nélkül harcoltak, amelyet egyébként is, ha egyáltalán, csak egyik vagy másik nagy párt érdekében gyakoroltak a bíróságok; ez a két nagy párt pedig addig erősítette és szervezte a helyi csoportokat, míg csak a köztük folyó viszály nem nőtt ki a fehér és piros rózsza harcává.

Ezek a háborúk az angol történelemnek talán legsodálatosabb epizódjai. Mert elég könnyű követni egy szervezett kormány tetteit, de lehetetlen az anarchia politikáját elemezni. Nem a yorki trónkövetelés volt a háború oka, mert ez épúgy, mint III. Edwardnak a francia trónra irányuló követelése csupán taktikai kérdés volt és csak ütőkártyának használták. Nem is politikai, alkotmányos vagy vallásos elvek körül folyt a háború, aminthogy az ország békésebb és jobban szervezett részei csak igen kevésbé is vettek abban részt. Így pl. az egész háború folyamán a Themsétől délre nem is vívtak nagyobb csatát és nem ostromoltak egy várost sem. Úgy látszik, mintha ebben a háborúban a nagy feudális és katonai specialisták, akiknek hatalma főleg a határvidékek mentén volt érezhető, egy végső, nagy tusában akarták volna eldönteni az Anglia fölötti uralom kérdését, körülbelül hasonló módon, mint ahogy az Ostmarkból, a római-német birodalom keleti határából lett Ausztria és a Nordmarkból vagyis az északi határból Poroszország, amely az idők során uralomra jutott az egész németiség fölött. Bizonyos, hogy ezen erők leküzdése győzelem volt déli és keleti Anglia részére és azon kereskedelmi és tengeri érdekekre nézve, amelyek-

től fejlődő gazdagsága és anyagi megerősödése függött. A legfontosabb esemény a háborúban nem is IV. Edwardnak a Lancaster-párt fölött 1461-ben aratott győzelme volt, hanem az, amelyet a királythozó Warwick fölött nyert tiz évvel később. Az új királyság ilyen módon valóban 1471-től datálódik. De IV. Edwardnak nem volt meg az ahhoz való politikai zsenialitása, hogy részletes közigazgatásban dolgozza ki azon győzelmének eredményeit, melyeket katonai tudásának köszönhetett, III. Richard pedig, aki erre képes lett volna, lehetetlenné tette magát a trónon azon bűntények következtében, amelyeket el kellett követnie, hogy trónra juthasson. Ezért az angol kormányzatnak szélesebb és erőteljesebb nemzeti alapon való újjáalakítása VII. Henrik és a Tudor-ház számára maradt fenn.

IV. FEJEZET.

A nemzeti fejlődés.

(1485—1603.)

Anglia úgy ment keresztül a középkoron, hogy semmi jelét sem adta annak a nagyságnak, amely jövő fejlődésében várt rá. III. Edward és V. Henrik bizonyos időközi sikereket értek ugyan Franciaországban, de nem sikerült az angol uralkodóknak Skótország és Írország kisebb tartományainak leigázása, melyek pedig sokkal közvetlenebbül érdekelték őket. Wycliffe és Chaucer és talán még Roger Bacon az egyedüli angol nevek, amelyek a középkori gondolkodás és irodalom széles területén elsőrendű fontossággal bírnak, hacsak Bede-t is nem számítjuk a középkorhoz, aki 673 és 735 közt élt. Úgy látszik, hogy az inzuláris géniusz nem virágzott a kívülről jövő inspiráció hatása alatt. Még Wycliffe és Chaucer munkái is inkább a nemzeti szellem termékeinek tekinthetők, mintsem a katolikus gondolatvilág eredményeinek. Ámde a középkorból a modern történelem felé vivő átmenettel egyidejűleg a viszonyok Anglia javára lényegesen megváltoztak. Európa földrajzi kiterjedése a régi világ szélső határait az új világ nagy központjaivá tette. A hajózás és a ten-

geri hatalom fejlődése az óceánt a birodalmak határából, azok összekötő láncává alakította át, az ipar és kereskedelem növekedése pedig forradalmasította a hatalom társadalmi és pénzügyi alapjait. Kialakulnak a nemzeti államok és az az állam, amely a legjobban tudott alkalmazkodni ezekhez a változott és még folyton változó körülményekhez, túlélhette vetélytársait, az a képessége azonban, hogy a viszonyokhoz alkalmazkodjék, főleg nemzeti szervezetének erején és rugalmasságán nyugodott. Az új királyság vívmánya volt az, hogy ezt a szervezetet formába öntötte és megmentette az országot oly anarchiától, amely immár más oly hatalmakat is megmozgatott, amelyek csak kevés előnyt ígértek Anglia számára.

VII. Henrik csendes, feltűnést kerülő módon és igen szűkös anyagi eszközökkel volt kénytelen uralmát megkezdeni. Kicsiny jogcímmel és sok trónkövetelővel, meg a társadalmi zűrzavar szomorú örökségével, erős kísértésbe esett arra nézve, hogy magáévá tegye V. Henrik heroizmusát. Tartalmasabb kereskedelmi politikát űzött és uralkodása csak azért mutat bizonyos egyformaságot, mivel sikerült békét és gazdagságot biztosítani odahaza, anélkül, hogy külföldön háborúskodott volna. Külpolitikáját kizárólag a szigetország érdekei diktálták, a személyes dicsőségre való minden tekintet nélkül, aminthogy királyságának biztonsága és népének kereskedelme voltak tárgyai a más hatalmakkal kötött összes szerződéseinek is. Odahaza óvatosan elnyomta a túlhatalmasodott alattvalókat, akik felidéztek a rózsák harcát; és oly sikerrel

csökkentette számukat, hogy utána már csak egyetlen angol herceg és egy angol márk maradt fenn. Korlátozta hűbéri jogaikat és a csillagkamara bírósága által megszorította azon hagyományos szokást, melynél fogva részrehajló esküdtszékekkel és megfélemlített bíróságokkal bátorították a törvénysértőket. A bírságpénzek és önkéntes adományok gondos szétosztása által úgy sikerült kincstárát megtöltenie, hogy mellőzhette a nagy néptömegek megadóztatását, azáltal pedig, hogy papi személyek és alacsonyabb sorsú férfiak részére is megnyitotta a hivatalokat, olcsó és egyszersmind hatásosabb közigazgatást biztosított és egyúttal gátat vetett a feudális befolyásnak. Ragaszkodott ahhoz, hogy egy angol alattvaló sem építhessen oly kastélyfalakat, amelyek fölött az angol király át ne tekinthetne és ahhoz, hogy amennyire lehetséges, egy magánember se bírasson olyan privilégiummal, amely nem a király engedélyéhez fűződik. Ilyen módon sikerült fiára, VIII. Henrikre szilárd trónt és egységes királyságot hagynia.

VIII. Henrik uralkodásának első fele csak kevés nyomot hagyott Anglia történelmében. Wolsey volt az, aki ezen idő alatt a diplomácia szinpadán játszott ragyogó, de lényegileg hatástalan szerepet, ahol egyébként az V. Károly császár és I. Ferenc francia király közötti vetélkedés hozzásegítették Henriket a kereszténység védőjének pózához. De állandó nemzeti vívmányokat nem sikerült elérnie és külpolitikájának végső eredménye az volt, hogy a császárt a pápaság urává tette abban a pillanatban, amikor Henrik arra akarta felhasználni a pápát,

d hogy az nyilvánítsa semmisnek a császár né-
jével, Aragoniai Katalinnal kötött házasságát.
I Henrik ugyanis örököszt akart trónja számára
és így akarta megakadályozni a dinasztikus
háborúk visszatérését. Azonban csak lánya volt,
Mária és addig az ideig még nem fordult elő
az, hogy nő uralkodott vagy kormányzott volna
Angliában. Összes Katalintól született fiúgyer-
mekeinek halála arról győzte meg Henriket,
hogy elhunyt bátyjának, Arthurnak özvegyével
kötött házassága érvénytelen és Boleyn Anna
iránti szenvedélye különös nyomatékot adott
válópörének. A pápa nem folytathatta V. Ká-
rollyal való viszályát, aki különben vajmi ke-
veset törődött nénjének ügyével, de annál többet
unokanővérének, Máriának az angol trónra irá-
nyuló követelésével. Ily körülmények között in-
dította még 1529-ben Henrik azt a pört, amely-
nek következményeként Anglia megszakította
összeköttetését Rómával, a király pedig az angol
egyház fejévé lett.

Nem volna észszerű az a föltevés, hogy ily
tartós vívmány csupán oly átmeneti ügynek
köszönhető, mint amilyen Henriknek Boleyn
Anna iránti szerelme, avagy trónörökös utáni
vágyódása volt, mert jelentősebb, régebbi és mé-
lyebben gyökeredző erők is működtek itt közre.
Bizonyos értelemben a szakadás pusztán oly
erőknek egyházi téren történt betetőződése volt,
amelyek régóta hatottak a nemzeti függetlenség
érdekében és vallásos téren való beteljesülését
jelentik azon változásoknak, amelyek felszabadi-
tották az angol államot, nyelvet és irodalmat
is az idegen uralom alól. A katolikus egyház

természetszerűleg ellenállott ezen felaprózódásának, de a parlament világi erői és a korona keresztülvitték a szakadást. Az angol egyház nacionalizálása inkább eredménye, mintsem oka volt a Rómától való elszakadásnak és nemzeti vonásai a királytól való függősége, a kozmopolita vallásos rendek megszüntetése, a parlament hozzájárulása ahhoz, hogy az egyházi szertartás honi nyelven történjék, hogy angol imádságoskönyvek, angol bibliafordítások és a 39 hitcikkely angol nyelven terjesztessenek, megannyi jelenség, melyeket az angol parlament a szeparációt követőleg rendelt el, nem pedig az egyház fogadott el azt megelőzőleg. Bizonyos, hogy nem is léteztek oly törvényes eszközök, amelyek segítségével az angol egyház ezeket a vívmányokat önhatalmulag biztosíthatta volna. Megvoltak ugyan a canterbury-i és york-i egyházi összejövetelek, ezek azonban csak két, a katolikus egyháznak alárendelt provinciát alkottak és bármennyit beszéljenek is a tartományi autonómiáról a középkori egyházban, a nemzeti önállóság egyedüli bélyegét az állam ütötte arra is. York függetlenebb volt Canterbury-től, mint ez utóbbi Rómától és a nemzeti egyháznak egysége csak úgy, mint annak függetlensége megkívánta két provinciájának közös alárendelését a korona hatósága alá.

Az államnak az egyházzal szemben gyakorolt főnhatósága nemzetiesedésének volt következménye, mert ahol a kettőnek határai összeértek, ott rendszerint az állam kerekedett felül. A pápaságot csak a nyugati birodalom bukása tette lehetővé, mert a keleti császárságban, amíg

csak fennállott, ellenőrzést gyakorolt az egyház fölött az állam. A középkori egyház függetlensége internacionális, katolikus, egyetemes voltának eredménye, míg az állam legiobb esetben is csak nemzeti volt. A katolikus szempont egyetemességének védelmében és a nemzeti szempont elleni fellázadás folytán történt az, hogy More és Fisher 1535-ben vérpadra kerültek és hogy csaknem az összes püspököket elűzték 1559-ben. VIII. Henrik és Erzsébet kénytelenek voltak megszüntetni a középkori egyetelenséget a katolikus egyház és a nemzeti állam között. A katholicizmus a római császárság hanyatlásával mindinkább gyöngült az államon belül és mihamar legyöngült magában az egyházban is. Ezzel szemben a nacionalizmus diadalmaskodott az államban és most azon volt, hogy diadalmaskodjék az egyházban is.

Ebben a tekintetben a reformáció volt a nemzeti állam legnagyobb diadala. Segítségével a nemzeti állam sikeresen megszabadult azoktól az akadályoktól, amelyeket egyrészt a katolikus egyház, másrészt a feudális kiváltságok hoztak magukkal. Ám a megszerzett világi fensőbbiség nem volt kizárólagosan királyi jellegű. A parlament társa és cinkosa volt a koronának. A Tudorok fegyverül használták arra nézve, hogy a feudális főurak ellen felségáruhási törvényeket, az egyház ellen pedig a királyok fennhatóságát biztosító törvényeket hozzanak és az emberek joggal panaszkodtak a fölött, hogy az önkényuralom pusztán a pápától a királyra szállt át, a csalhatatlanság pedig az egyháztól a parlamentre.

De miközben az angolok nagyban-egészen megegyeztek arra nézve, hogy az idegen jogszolgáltatást ki kell küszöbölni, az angolságot pedig oly testületben kell szervezni, amely egyformán egyházi és világi jellegű s amely egyformán nevezhető államegyháznak vagy egyházállamnak, nagy eltérések voltak a kérdés theologiai oldaláról való vélekedés tekintetében. Ez a szervezet elméletileg épúgy lehetett volna katolikus, mint protestáns, de ennek a vallásos problémának eldöntése sokkal nehezebb volt, mint a Rómától való elszakadás keresztülvitele. Bizonyos, hogy az események ezen folyásában sok az áramlat és ellenáramlat, egyik politikai, másik vallásos, de kétségkívül valamennyi elválaszthatatlanul összefüggő. Ezen irányzatok sorában a nemzet ellenállása egy idegen hatalommal szemben az a vonás, amely legkönnyebben megkülönböztethető, a másik pedig a laikusok lázadása az egyházi specialisták ellen. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az egyházat elég gyakran úgy tekintették, mint oly szervezetet, amely nem annyira a hívők testülete, mint inkább a klérusé, amely nem szünt meg az előjogaival szemben való monopóliumát lépten-nyomon hangoztatni még akkor is, amikor már rég elveszítette azt a monopóliumot, amelyet a szellemi és erkölcsi élet terén élvezett. A renaissance is a világi tudománynak volt ujjászületése, nem pedig az egyházi tudomány föléledése. Most már nem csupán az egyház tagjai tudtak írni, olvasni és megérteni: városi krónikák foglalták el a szerzetesek krónikáinak helyét, világi poéták az egyháziakét és

az új középosztály, mely mindinkább erősödött vagyokban és intelligenciában, épúgy ráunt az egyházi, mint régebben a katonai specialistákra. A reformált egyházi szolgálat lényeges vonása az volt, hogy annak szertartásait közérthető nyelven állították össze, nem pedig az egyházi szakértők latinságában, hogy közérthető imakönyv is volt használatban, hogy a gyülekezetben történő zsoltárecéklés felváltotta a papi szót és az áldozás a papi csodatetteket. A valóságos szertartás olyasvalamivé lett, amit maga a nép végzett el, nem pedig a pap végezte azt számára.

Kétségtelen, hogy a protestantizmus lényege a vallási ügyekben való egyéni részvétel és önálló vélekedés volt. Fővonásában tehát vallásos oldala volt annak a forradalomnak, amelyet az egyéniség szított a középkor kollektívizmusa ellen. Az az ellenőrzés, amelyet az egyház gyakorolt, nem is annyira egy közakarathoz volt a kifejezése, mint inkább oly műveletlen tömegeknek a tekintély által való fegyelmezése, melyek nem voltak képesek a maguk eszével gondolkodni. A nyilvános istentiszteleteken való részvétel vált volna ily módon a vallásgyakorlat egyedüli formájává. Azonban a szolgaságban lévő osztályok általános felszabadítása és a műveltségnek a renaissance útján való elterjedése, a szentírásnak közérthető fordításai után való keresletet hozta magával, ami aztán nagy mértékben lehetővé tette az egyéni és családi vallásgyakorlatot, amely nélkül nem lehetett volna protestáns reformáció. Lollard mozgalma, amely ezen házi ajtatosságnak erőszakos kitörése volt, sohasem

is szűnt meg teljesen és újra fellángolt, amikor politikai okokból, melyek a Lancaster-pártiakat arra késztették, hogy az egyházat támogassák, a Tudorok megtámadták azt.

A reformációban szereplő összes tényezők között a legszellemibb az a lassú és részleges felszabadulási folyamat volt, amelynek során az emberek agya a középkori materializmustól fokozatosan megtisztult. Talán merész állításnak látszik, ha az egyházi birtokoknak és egyebeknek a XIV. század folyamán történt széleskörű elvilágiasításával szemben a materializmustól való felszabadulásról beszélünk. És mégis határozott haladás észlelhető az emberi szellem fejlődése terén az intelligencia azon primitív fokával szemben, amelyen a valóságos képzetnek anyagi szimbólumait tudjuk még csak felfogni. A kezdetleges jogtudomány bevallotta abbéli tehetetlenségét, hogy saját indító okaik értelmében hassa át az emberek gondolkodását és vezérelje cselekedeteiket. Volt idő, amikor a birtok reálisabbnak tetszett, mint a tulajdon és a jogátruházás felfoghatatlan volt a konkrét szimbólum átruházása nélkül. Nem volt ajándék annak kézzelfogható átadása nélkül, házasság gyűrű nélkül, király koronázás nélkül. Egyike-másika ezen anyagi elburkolásoknak később is fennmarad és megtartja értékét. A nemzeti zászló loyaltásra ösztönöz, az arany-sujtás a fegyelem érdekeit segíti elő. Gardiner, XVI. századbéli püspök ezeket a szimbólumokat azért védelmezte, mert azok olyan okmányok, aminőket mindenki el tud olvasni, holott vajmi kevés ember olvashatja a szentírást. Fantázia nélküli emberek számára nincs pap reverenda nélkül,

ima szertartás nélkül, áldozás a test jelenléte nélkül, nincs oly templom, mely nem emberi kéz műve és főképp nincs istenség szimbólum nélkül. A kép lerombolása, a papi öltözék és szertartás eltüntetése, az átlényegülés tagadása, egyértelmű volt a vallás és a tömegek tiszteletének lerontásával, amelyek csak bizonyos anyagokban tudnak gondolkozni és csak érzékeikkel tudnak imádni.

Ez okból a protestantizmus nem volt tulajdonképpen népszerű vallás és még a művelt emberek ezreit is hidegen hagyta. Kevés ember nélkülözheti annyira a materializmust, hogy mellőzhetné a jelképeket, viszont sokan oly jelképeket is tudnak eszményíteni, amelyekben mások pusztán anyagot látnak és csak olyanok, akik minden artisztikus érzést nélkülöznek, tagadják a szobrászat, festészet és zene vallásos értékét. A protestantizmus ideális vallás lehetne, ha az emberek pusztán észből állnának; így azonban sokan csak azért fogadták el, mert hozzáférhetetlenek voltak a művészi befolyás számára, vagy elégtelenek a szellemi fegyelem zsarnokságával. Nem lehet a nemzetet intelligens protestánsokra és tudatlan katolikusokra felosztani. Igaz viszont, hogy az a kissé kezdetleges szimbolizmus, amely kielégíthette az átlagember igényeit, nem volt többé elegendő újabb intellektuális szükségletei számára és most már vagy magasabbrendű szimbolizmust követelt, vagy oly keveset, amely kevés egyáltalában lehetséges volt. Egyesek úgy érezték a szimbólumot, mint segítséget, mások mint akadályt eszméjük realizálása tekintetében, mint ahogy egyes emberek jobban láthatnak

szemüveggel, mint anélkül, de ez a tény semmi tekintetben sem igazolhatja annak megszüntetését.

VIII. Henrik bizonyos fokig jó szemmel nézte a nemzet lázadását Róma és a laikusokét a papság ellen. Az elsőt úgy használta fel saját céljaira, hogy az egyház fejévé tette magát, az utóbbi segítségével pedig megszüntette az egyházi összejöveteleket és elkobozta a monostorok vagyonát. Az összes civilizált államok jónak látták, hogy előbb-utóbb ők is kövessék ezt a papi vagyona nézve adott példát és alig lehet kétséges, hogy ily sok földbirtoknak, meg férfinak és nőnek produktív munkától való visszatartása valóban akadályozta az ország anyagi fejlődését. De már azt, hogy ezeket a jövedelmeket privát alapítványokra használták fel, ahelyett, hogy közoktatási célokra fordították volna, a politikai követelmények talán magyarázzák, de semmiesetre sem mentik. Azok a szolgálatok tehát, amelyeket ily módon a köznek tett, inkább politikai, mint vallási természetűek voltak. Sokat tanult Anglia VIII. Henriktől inzuláris önbizalmának kifejlesztése tekintetében. Ő volt az, aki a korona osztatlan és kétségtelen szuverénitását proklamálta a parlamentben. És nemcsak Walest és a chesteri grófságot olvasztotta be Angliába, nemcsak Irország angollá szervezését kezdte meg, hanem egyszersmind egyesítette északi Angliát déli Angliával és megszilárdította az ország határait. Továbbvitte azt a munkát, amelyet II. Henrik és I. Edward kezdtek meg és a versengő igazságszolgáltatási fórumok megszüntetésével a kormányzat egészét végleg egységessé tette.

VI. Edward tanácsadói már arra a nehezebb feladatra törekedtek, hogy ezt a szervezetet protestáns szellemben fejlesszék tovább és az a mohóság, amellyel ezek és különösen Northumbland berland erőszakolták az átalakítást, először lázadásához vezetett 1549-ben, majd reakcióhoz Mária királyné alatt. Emellett azzal a társadalmi elégtelenséggel is szembe kellett szállniok, amely abból származott, hogy nagy általánosságban a verseny lépett a szokás helyébe, mint az uralkodó gazdasági elv. A kereskedelemben felhalmozott tőke kezdett a földbirtokra is alkalmazást nyerni, melyet hamarosan úgy tekintettek, mint pénzforrást, nem pedig mint emberi szükségletek kielégítésének forrását. A magántulajdonban tartott földbirtokot jövedelmezőbbnek ismerték fel a köztulajdoninál, a nagybirtokokat jövedelmezőbbeknek a kis parcelálnál, a gyapjú-termelést a gabonatermelésnél. A kis bérlőket eltüntették, a kisbirtokokat összetömörítették, a közös tulajdonban lévő területeket elkerítették, a termőföldet pedig legelőkké alakították. A mezőgazdasági népesség tömegei bérmunkásokká váltak, minden jog nélkül azon földdel szemben, amelyet megműveltek. Ezren és ezren vesztették el keresményüket és dagasztották az elkeseredett koldusok tömegeit. Helyenként zavargások törtek ki, mint pl. az 1549-iki norfolki Kett-féle lázadásnál, melyet csak nagynehezen tudtak elfojtani. De a parasztságnak földesuraik által történt ezen teljes kisajátítása is végeredményében a nemzeti fejlődést segítette elő azáltal, hogy a mozgékony, felszabadult munkának nagy tömegét létesítette, amely

hozzájárult ahhoz, hogy kielégítse a keresletet új ipari piacok után és táplálja a tengerentúli angol vállalkozásokat. Oly faj, amely földi csigaként a röghöz kötődik, talán lehet boldog, de nem lehet nagy.

Mária uralkodása azonban megakadályozta a kiterjeszkedésre irányuló ezt a nemzeti törekvést és pillanatnyilag visszavetette Angliát a középkorba. Először is önmagát és királyságát Spanyolország égisze alá helyezte, amelyhez szívvel és ésszel odakötötte magát, amikor II. Fülöppel házasságra lépett. Majd ennek segítségével visszaállította a pápai joghatóságot és Anglia egyidőre lemondott nemzeti függetlenségéről. Azokat, akik ellentállottak az idegen joghatóságnak, a pápai bíróságok természetesen úgy tekintették, mint engedetleneket és mint ilyeneket, szigorú büntetésekben részesítették őket. Ezenkívül Spanyolország és Portugália védelme érdekében az angol utazókat megakadályozták abban, hogy az újvilágba hajózzanak. És végül belekergették Angliát a Franciaországgal való háborúba, hogy ezáltal is segítsék Fülöpöt és az angolok ezen fáradozásának jutalma Calais elvesztése volt. Mária uralkodása megmutatta, hogy az uralkodók jóindulatú elnézései és őszinte színvallása inkább túlzásba viszik, mintsem hogy kiegyenlítenék a bigottság és vakság gyöngeségeit. Így történt, hogy Mária minden utódára nézve lehetetlenné tette azt, hogy állandósítsa Angliában a római joghatóságot és a spanyol patronátust.

Erzsébet királyné származását tekintve sokkal telivérebber angol volt, mint bárki más előtte a

normann hódítás óta. Ő rá hárult az a feladat, hogy betetőzze országának nemzeti függetlenségét. Némi változtatással visszaállította VIII. Henriknek a fővédőségre és VI. Edwardnak az egyenjogúságra vonatkozó intézkedéseit, a katolikus püspökök minden ellenkezése dacára, akik azt állították, hogy egy nemzetnek sincs joga ahhoz, hogy egyházi ügyekben önhatalmulag intézkedjék és inkább türtek el hivatal- és szabadságvesztést is, mintsem hogy elismerjenek egy szakadár nemzeti egyházat. Erzsébet visszatartotta Fülöp házassági ajánlatát és tanácsaira sem hallgatott. Megbotránkoztatta az egész katolikus Európát, amikor segítette a lázadó skótokat a franciáknak Észak-Angliából való kiűzésében. Azt a megvetést pedig, amelyet Anglia Mária uralkodása alatt kénytelen volt eltűrni, azzal bosszulta meg, hogy most teljesen bántatlanul támogatta a hollandusokat II. Fülöp és a hugenottákat a francia király ellen. Érzelmait diplomatikus művészettel és óvatossággal tudta elrejtetni, de szíve mélyén együttérzeti népevel, amidőn ez élve az alkalommal és újra visszaszerzett önbizalma birtokában, a katolikus hatalmakat fosztogatta és inzultálta.

Anglia csodálatos sikerei, melyeket a nemzeti viszályok új feltételei között sikerült elérnie, megérdemlik, hogy azok magyarázatát megkíséreljük. Úgy látszik, hogy ezek az eredmények az angol jellemnek egyedülálló hajlékonyságára és a nemzeti rendszer rugalmasságára vezethetők vissza. Arra a következetes könnyedségre, amellyel az angolok a változó környezethez alkalmazkodni tudtak. Valóban, bármilyen legyen

is a helyzet mostanság, az angol történelem áttekintése azt bizonyítja, hogy az a hagyományos nehézkesség, amelyet John Bull-nak rendszerint tulajdonítani szoktak, annak legkevésbé szembeötlő jellemvonása volt. Sőt, még ma is láthatni, hogy az egyedüli nép, amely soha sem változtatja nézeteit általános választások idején, nem az angol, hanem az élénkebb kelta fajhoz tartozik. Bizonyos, hogy Anglia sohasem szenvedett a társadalmi rendnek azon merevsége alatt, amely vetélytársainak alkalmazkodó képességét a multban megzavarta. Még a feudális időkben is csak kevés törvény intézkedett a társadalmi helyzetről és amikor a hagyományos rend, mely a mezőgazdasági két osztályból: a nagybirtokosokból és a hűbéresekből állott, a kereskedelem, a tőke és a verseny hatása alatt átalakult, a nemesség bizonyos könnyedséggel alkalmazkodott a változott viszonyokhoz. Épúgy átmentek a juhtenyésztésre és a kereskedői vállalkozásokra, mint amily könnyű szerrel később a tejüzemhez pártoltak át. Nem is annyira a jövedelmi forrás maga, mint inkább annak kicsinyessége az, ami Angliában a kis kalmár elleni társadalmi előítéleteket felkelti. Ezzel szemben a kontinensen az osztályönérvet volt az, ami megakadályozta az uralkodó csoportokat abban, hogy résztvegyenek a kereskedelem kiterjesztésében. A német bárók pl., akiknek gyakran csak pár forint volt egész évi jövedelmük, nem voltak hajlandók azt kereskedelem útján növelni és mindaz, amit ez irányban tehettek, abban állott, hogy a kereskedőket kirabolták, tekintve, hogy a rablás mindenképen

tiszteletreméltó foglalkozás volt. Ennek következménye, hogy a kontinentális kormányok rendszerint kevésbé élénkek voltak gazdasági tekintetben és kevesebbet törődtek alattvalóik kereskedelmi érdekeivel. II. Fülöp pl. olymódon kicsinyelte le a kereskedői szellemet, amint azt egy angol uralkodó soha sem tehetne volna. Sőt Angliában épenséggel arra nézve hangzottak föl panaszhangok, hogy a kereskedő osztály mily széles terjedelemben bírja a parlament és a korona jóakarátát. VIII. Henrik trónralépése óta — így mondták 1559-ben — a kereskedők titkos befolyása mindinkább sikerrel járt a tekintetben, hogy visszavethettek minden oly törvényjavaslatot, amelyet érdekeikre nézve sérelmesnek tartottak.

Ezenfelül nem volt olyan kasztszellem sem Angliában, amely a közigazgatás hatékonyságát akadályozta volna. A nemességet a nemzettől nem határolta el semmi pontosan megállapítható határvonal. Angliában sohasem volt születési arisztokrácia, tekintve, hogy a nemes ember összes fiai is, kivéve a legidősebbet, a köznéphez tartoztak és miközben ezek állandóan elmerültek a nemzet tömegeiben, a köznép tagjai viszont vajmi gyakran jutottak nemességhez. A XIV. század vége előtt a kereskedelemről származott vagyon előtt megnyílt a lordok háza is. A békebirák, akikre a Tudorok a helyi közigazgatást építették, legnagyobbbrészt oly jómódú városi emberekből kerültek ki, akik, mint pl. a Walsingham-család, vidékre költöztek és Erzsébet maga is tulajdonképen csak egy londoni polgármesternek volt az ükunokája.

Ez a társadalmi rugalmasság lehetővé tette a kormány számára, hogy felhasználhassa céljainak az összes osztályok tehetséges férfait, amint hogy a Tudorok kormányzatának hatékonysága is főleg oly közembereknek köszönhető, akiknek képességeit másutt elhanyagolták volna. Emellett a kormány oly elemekhez jutott, amelyek tanulmányaiknál és tudásuknál fogva különösen alkalmasak voltak arra, hogy azokkal a kereskedelmi problémákkal foglalkozzanak, amelyek mind nagyobb teret kezdtek elfoglalni a politikában és végül ez a rugalmasság adta meg a kormányoknak azt a sajátos felelősségérzetet, melyet azok mindenkor éreztek azon osztályok közvéleményével szemben, amelyeknek jólététől Anglia kiterjedése függött.

Az angolok mindinkább a tenger felé fordultak érdeklődésükkel, mihelyt a tenger fontossága különösen szembeötlővé lett és ezt is ugyanazzal a könnyedséggel tették, mint amellyel annak idején a kereskedelmet karolták fel. Anglia uralma a csatorna fölött megnyitotta Franciaországot III. Edward és V. Henrik inváziói számára és megállította a franciák hódításainak áradatát Calais falai előtt. Az angolok kalózkodása a kanálisban hirhedt volt a XV. században, a XVI-ban pedig már hazafias méreteket öltött. VII. Henrik bátorította Cabot újfundlandi utazását, de a pápa döntése, mely az újonnan felfedezett földeket Spanyolország és Portugália között osztotta fel, elzárta Anglia előtt a törvényes és békés terjeszkedés ajtaját. Kevés kétség lehet arra nézve, hogy ez az akadály sok hívőt szerzett a protestantizmus-

nak az angol tengerészek között. Még Mária sem tudta megakadályozni alattvalóit abban, hogy a spanyol és portugál kereskedelem és gyarmatpolitika kárára ne kalózkodjanak, Erzsébet trónralépésével pedig ez a zsákmányolás a nemzeti szórakozás egy formájává vált. Így Hawkins Nyugatindiában tört a spanyol monopóliumra, Drake a Csendes-óceánon lévő gyarmataikat fosztogatta, majd követőik egész serege garázdálkodott csaknem minden spanyol és portugál gyarmaton.

Végre is Fülöp tengeri csatára kényszerült, amelyre az angolok el voltak készülve, ő pedig nem. A spanyol merevség épúgy kihatott tengerészetére, mint theológiájára. Középtengeri és középkori tradícióihoz ragaszkodva, Spanyolország figyelmen kívül hagyta a tengeri hatalomnak vagy a tengeri háború taktikájának előfeltételeit. Anglia viszont, nagyrészt VIII. Henrik buzdításainak hatása alatt, flottáját az Óceán igényeihez szabta. Oly hajótípus fejlődött ki ilyenformán, amely alkalmassá vált az Óceán átszelésére és úgy manővrozni, mint harcolni is tudott a vitorla alatt. Drake számára a hajó harci egységgé lett, Medina Sidonia herceg számára pedig a hajó pusztán katonai jármű volt, a tengeri csata pedig nem egyéb, mint szárazföldi csata tengeren. A spanyol tehetetlenségének és új viszonyokhoz való alkalmazkodási képtelenségének legdöntőbb bizonyítéka talán az a tény, hogy csak márki vagy herceg lehetett spanyol admirális.

Az ily igényeket politikai és katonai tisztségekre Anglia már 1569-ben megszüntette,

amikor a középkori feudalizmus utolsó kísérletét tette arra nézve, hogy megkaparintsa az angol politikát. Tíz éven át Sir William Cecil, tipikus Tudor-rendszerű «homo novus» volt Erzsébet királyné tanácsadója, aki azt remélte, hogy képes lesz megszabadítani a köznépet a főuraktól való függőségtől és végleg megszüntetni a feudális előjogokat, melyek még mindig akadályozták a nemzeti szuverénitást a maga mozgásszabadságában. Mária, skót királynőnek Angliába való menekülésével 1568-ban kialakult a gyújtópont a főnemességnek Cecil uralmával szemben érzett elégtelensége számára és az északi grófok fel is lázadtak 1569-ben. A lázadást könnyen elfojtották, de sikertelensége nem riasztotta el a norfolki herceget, a lázadó grófok szövetségesét attól, hogy Ridolfinak hasonló véget ért összeesküvéséhez csatlakozzék. Norfolk hercege vérpadon végezte életét 1572-ben és vele az utolsó, még élő angol herceg pusztult el. Több mint félszázadon keresztül tehát Angliának minden hercegi segítség nélkül kellett hozzálátania, hogy tönkrevérje a spanyol armadát, elfoglalja Írországot, körülhajózza a világot, lefektesse egy nagy birodalom alapjait és létrehozza az Erzsébet-kor irodalmát. I. Jakab számára maradt fenn az a feladat, hogy felélessze a hercegi méltóság fényét Stuart Lajos richmondi és Villiers György buckinghami hercegek személyében. (1623.)

Cecil drasztikus módszerei az ellenzékkel folytatott tárgyalásainál oly férfiak számára nyitották meg a kormányt, akik, mint pl. Wal-

singham, készek voltak az új erőknek is teljes érvényesülést biztosítani az angol politikában. Az elégtelen reakcionáriusokat tehetetlen hallgatásra kényszerítették vagy pedig kiűzték őket, amikor is nyíltan az ellenség pártjára álltak. Hasonló módon rendítette meg a régi katolikus párt állását V. Pius bullája is, amely kiátkozta és detronizálta Erzsébetet (1570). A többség megnyugodott a nemzeti vallásban, a szélső elemek elmenekültek, hogy idegen udvarok összeesküvéseiben vegyenek részt vagy pedig a jezsuita rendbe léptek, illetve misszionáriusokká váltak. Talán a spanyol katholicizmusnál is nagyobb hatása volt Anglia és Spanyolország viszályának az Újvilágban arra nézve, hogy Fülöpöt ezen száműzötték és az angol kormány elleni összeesküvéseik természetes patrónusává tegyék és amily mértékben Spanyolország eltávolodott Angliától, ugyanoly fokban közeledett Anglia Franciaországhoz. 1572-ben a kettő között védszövetség jött létre és úgy látszott, hogy együttműködésük hatása alatt sikerülni fog a spanyoloknak Hollandiából való kiűzése. Ám a katolikus Franciaország ellenesegült ennek a hugenotta politikának és a Szent Bertalan-éji öldöklés erőszakos véget is vetett ennek a tervnek, miközben Erzsébetnek is sikerült Fülöppel néhány évi fegyverszünetet összefoltozni. Mindamellet tartós egyetértés nem volt megvalósítható, egyrészt a spanyol exkluzivitás és az angoloknak azon elhatározott szándéka között, hogy kikényszerítik az Újvilágba való átjárást, másrészt az angol nacionalizmus és a pápa azon törekvése között, hogy Angliát vissza-

viszi a katolikus egyházba. Fülöp közösséget vállalt a pápasággal és annak angol szövetségével, Mária skót királynővel, miközben az angolok közösséget vállaltak Fülöp lázadó alattvalóival Németalföldön. Portugáliának, hajóhadának és a gyarmatai fölötti uralomnak megszerzése Fülöp által 1580-ban, Orániai Vilmosnak meggyilkolása 1584-ben és Pármai Sándornak győzelmei Hollandiában, döntő lépésre kényszerítették Erzsébetet. Szárnyai alá vette a hollandusokat, egy Drake által vezényelt nemzeti expedíció megtörte a spanyol uralmat Nyugatindiában 1585-ben, majd szétszórta Fülöp flottáját Cadixnál 1587-ben, a skót királynét pedig kivégezték.

Végül is Fülöp megkísérelt némi óvatos revanche-ot a spanyol armadával, melynek tengeri eredménytelenségével párosultak politikai számítási hibák. Fülöp sohasem képzelte azt, hogy egy egységes Anglia legyőzhető, de azzal áltatta magát és ebben támogatták a katolikus angol emigránsok is, hogy az angol nép többsége csak biztatásra vár, hogy királynéja ellen fellázadjon. Amikor pedig ennek a reménynek a hiábavalósága kiderült és Spanyolország tengeri gyöngesége nyilvánvalóvá lett, hódító álmai is megszűntek és csupán abban a reményben folytatta a háborút, hogy sikerülni fog biztosítékokat szereznie az angol beavatkozás ellen az Újvilág, Németalföld és Franciaország ügyeibe, amely utóbbi országban épen azon fáradozott, hogy a katolikus liga akciójával egyetértésben Navarrai Henriket megakadályozza a francia trón megszerzésében. Operációinak legbiztatóbb

területe azonban Írország volt, ahol az angolok iránt érzett vallásos és faji ellenségeskedés a széthúzó ír-törzseket ír nemzetté forrasztotta össze és a spanyol expedíció megjelenése jeladás volt egy nemzeti felkelés számára. Anglia nem volt elég gazdag sem emberekben, sem pénzben, hogy Írországnak valóban hathatós kormányt adhatott volna, de az 1598-tól 1602-ig fenyegető veszélyek terjedelme oly törekvésekre vezetett, amelyek az első igazi ír-hódításban csúcsosodtak ki. Ezt a munkát az angolok körülbelül azzal a jóakarattal folytatták az írakkal szemben, mint amellyel annak idején a normannok az angolszászokkal szemben jártak el.

Eddigelé a Tudor-monarchia az angol nacionalizmus méltó exponensének bizonyult, mivel ez a nacionalizmus túlnyomóan a külső hatalmak és beavatkozások elleni védekezés problémáival törődött. De a spanyol armada legyőzésével ezen problémák sürgőssége megszűnt és Erzsébet uralmának utolsó tizenöt éve alatt a nemzeti érzelmek jutottak a parlamentben és a népies irodalomban mindinkább növekvő kifejezésre. Az irodalom minden jelenségében, de különösen a shakespearei drámában a kor vezető szólama a nemzeti szellem és technika fejlődése volt és ezek felszabadulása a klasszikus és idegen minták befolyása alól. A hazai politikában azonban szakadás állott be a királyság és a nemzet között. Elsősorban is az az egyesülés, amelyet VIII. Henrik a korona meg a parlament között és az egyház ellen hozott létre, átváltozott oly egyesüléssé, melyet

a korona és az egyház kötött a parlament ellen, mert a parlament mindinkább kifejezést kezdett adni az állami és egyházi kormányzat demokratikus eszméjének, ami veszéllyel fenyegette a személyes uralom elvét, mely közös volt a monarchiánál és a püspökségnél. I. Jakab volt állítólag a szerzője annak a szellemes aforizmának, mely szerint «ahol nincs püspök, ott nincs király se». Egyéb tekintetben is, mint pl. monopóliumok tekintetében, a koronának a parlament beleegyezése nélkül történő közvetlen adókivetése tekintetében, alattvalóknak bírói ítélet nélkül való elítéltetése tekintetében és az alsóház előjogaival való összeütközések kérdéseiben a királyi prerogativa nyílt kérdéssé vált. A népnek az erős, személyes monarchiában való megnyugvása oszladozni kezdett immár, amint-hogy ennek szükségessége is mindinkább tűnőfélben volt, a nemzeti függetlenség fokozódó biztonságával. A nép már megengedhette magának a szabadság és a pártharc fényüzéseit, amikor nemzeti léte már a veszélyektől elérhetetlen magasságra volt helyezve és az önkormányzatban való nagyobb részesedés nemzeti követelménye, mely elsőpréssel fenyegette a Stuartok házáat, már jóval azelőtt hallatta hangját, hogysem az Angliát valósággal nemzeti államá tevő ág utolsó uralkodója is megszűnt élni 1603 március 24-én.

V. FEJEZET.

Küzdelem az önkormányzatért.

(1603—1815).

Nemzeti függetlenség és népi önkormányzat, bár mint a XIX. századbéli liberalizmus két sarkalatos dogmája, szoros összefüggésben voltak egymással, mégis teljesen különböző dolgok. A nemzeti függetlenség kivívása a Tudorok alatt épenséggel nem hozta magával a népi önkormányzat kérdésének megoldását. Mégis, ez a vívmány nagyrészt magának a nemzetnek volt a műve, amint hogy oly nemzet, amely szembeállott a pápaság szellemi villámaival és II. Fülöp világi hadaival, természetesen nem hajthatta fejét belső járom alá sem. Talán az a tény is, hogy I. Jakab idegen származású volt, siettette annak a szempontnak a hangoztatását, amelyet a parlament mindjárt uralmának első országgyűlésén juttatott kifejezésre, hogy t. i. nem lesz hajlandó neki elnézni még oly intézkedéseket sem, amelyeket korára és nemére való tekintettel elnézett Erzsébetnek.

A parlament az így előtérbe toluló alkotmányküzdelmet minden határozott alkotmánytheória nélkül kezdte meg és nézetei csak I. Jakab követeléseinek nyomása alatt kristályosodtak ki.

Jakab-ban ugyanis volt bizonyos tehetség a politikai spekulációhoz, mely mind veszélyesebbé vált azon lehetőségek által, amelyek megengedték neki, hogy elméleteit gyakorlatilag is megvalósíthassa. Arra törekedett, hogy a monarchia eszméjét logikai rendszerre vezesse vissza, és hogy ezt a rendszert rákényszerítse a gyakorlati politikára is. Az angol trónra VIII. Henrik akarata és végrendelete ellenére jutott, amely pedig parlamenti határozat erejével bírt és az általános jog ellenére is, amely kizárta azt, hogy idegen angol földet örökölhessen. Pedig Jakab egyedüli jogalapja épen az öröklés volt, amelyet azonban sohasem ismertek el törvényesnek a trónöröklés egyéb kizáró elveivel szemben. Jakab nem volt hajlandó trónrajutását oly triviális okoknak tulajdonítani, mint vetélytársainak személyes alkalmatlansága, vagy azon nyilvánvaló előnyöknek, amelyeket Anglia és Skócia koronáinak egyesítése biztosított. Mindezek helyett valami természetfölötti erőt tulajdonított az öröklés elvének, mely ily óriási akadályokat is le tudott küzdeni.

Innen ered elmélete az Isten kegyelméből való öröklési jogról. Ezt jól meg kell különböztetni attól az isteni eredetű jogtól, amelyet a Tudorok vindikáltak maguknak. Ez ugyanis oly jog volt, amely nem szükségképen öröklődött át, hanem amelyet a háború Istene meg is másíthatott, mint ahogy ez pl. Bosworthnál történt. Meg kell azonkívül különböztetni a katolikus elmélettől is, amely beleszólást engedett az egyháznak a királyok megválasztásába és detronizálásába. Jakab elmélete szerint a

gondviselés nemcsak de facto jelölte ki a királyt, hanem eleve kijelölte azokat a királyokat is, akikre a jövőben fog sor kerülni, az öröklést szemelve ki azon elv alapjául, mely az utódlást időtlen időkre állapítja meg. Ez a rendelkezés isteni eredetű lévén, annak megmásítása emberi erőt meghaladó. A királynak az uralkodásra való alkalmassága, kormányzatának igazságossága, vagy hatékonysága csak jelentéktelen részletkérdések voltak. A parlament ép oly kevéssé képes megmásítani ezt az egymásutánt és detronizálni valamely fejedelmet, vagy megszorítani ennek hatalmát, mint ahogy nem képes a világegyetem rendjén változtatni. Ebből a premisszából Jakab egy sereg következtetést vont le. A királyi hatalom abszolút; a király nem cselekedhetik helytelenül és ennél fogva alattvalói őt felelősségre sem vonhatják. Ő csak Istennek felelős, de nem az embereknek és ez az elmélet volt az, amelyet a reformáció is támogatott, amidőn megállapította a király fennhatóságát az egyházzal szemben. A király, ha jónak látja, önszántából tehet bizonyos engedményeket népének és a bölcs uralkodó, olyan, aminő pl. ő maga is, az elődei által adott koncessziókat is tiszteletben tartja, de a parlamenti és nemzeti előjogok csupán a király kegyelménél fogva léteztek és ennél fogva ezek nem voltak jogok gyanánt követelhetők.

Ez a dogmatikus bizonyítási mód, amelyhez a Tudorok sohasem folyamodtak, elkeserítette a parlamenti ellenzékét és máig is elhomályosította Jakab számos követelményének történeti igazolását. Históriailag csakugyan sokkal inkább lehetett szó arról a véleményről, hogy a par-

lament volt az, amelyik a királyság kegyelméből létezett, mint az ellenvéleményről, mely szerint a monarchia létezett volna a parlament kegyelméből. Épúgy több okunk van feltenni, hogy a parlament valóban csak oly jogokat bírt, aminőket a korona ruházott rá, mintsem azt az ellentétes állítást, amely szerint a korona csak oly jogokat élvezett, aminőket a parlament koncedált neki. Jakabnak csak kevés oly önkényes intézkedése volt, amely precedensekkel nem lett volna igazolható és népszerűtlenségét korántsem azok az erőfeszítések okozták, amelyek arra irányultak, hogy a köznemességtől kikényszerítse azon kötelességek teljesítését, amelyeket régebbi parlamentek róttak rájuk. Az elégületlenség főoka az az egyre erősödő közmeggyőződés volt, hogy azokat az alkotmányos fegyvereket, amelyeket a Tudorok nemzeti célokra használtak volt, mostan a Stuartok a monarchia érdekében és a nemzet érdekei ellen használják fel. Abban a fokban, amelyben a szakadék szélesedett és amelyben a Stuartok rákényszerültek ezen fegyverekre és a királyok isteni eredetű jogainak elméletére, kényszerült a parlament is előjogainak védelmére és az I. Jakabétól eltérő elmélet fenntartására.

Ezt az utóbbi elméletet azonban nehéz volt megalapozni. Nem volt ugyanis még meg a demokrácia eszméje. Bizonyos az is, hogy teljes népi önkormányzat lehetetlen, tekintve, hogy az emberek nagy tömege nem képes uralkodni és a tényleges igazgatásnak mindig aránylag kevés szakértő kezében kell lennie. A probléma

tehát az volt és máig is az maradt, mikép lehet ez utóbbiakat ellenőrizni és hol kell tekintélyük határait megszabni, ez pedig a hatalom fokának megállapítására irányuló kérdés. 1603-ban még senki sem követelte, hogy a miniszterek más valakinek is tartozzanak felelősséggel, mint a királynak. A közigazgatás az ő kizárólagos funkciója volt. Követelték azonban a parlament hozzájárulását azokhoz az általános elvekhez, amelyek a nép kormányzásának módjait megszabják, vagyis a törvényhozáshoz. A király azokat nevezhette ki püspökökké, akiket akart, de nem vonhatta vissza tetszése szerint az egyenjogúságról szóló törvényt. Háborút üzenhetett vagy békét köthetett, de nem vethetett ki egyenes és általános adót. Kinevezhetett ugyan bírákat, de ezek csak a törvény értelmében ítélték el az embereket halálra vagy börtönbüntetésre. Az alattvaló tehát nem függött a király kényétől, ha csak ő maga nem helyezkedett törvényen kívüli állapotba.

Mindamellet az írásba nem foglalt alkotmánynak főhátránya az, hogy mindig előfordulnak olyan esetek, amelyekre nézve a törvény nem intézkedik. És sokkal több ilyen eset volt a XVII. században, mint van manapság. Ezek az esetek alkották azután azt a vitás határterületet, amely a korona és a parlament közötti harcokat felidézte. A parlament azt állította, hogy a korona nincs jogosítva sem arra, hogy a parlamenti előjogokat csökkentse, sem arra, hogy a saját maga előjogait fejlessze — parlamenti hozzájárulás nélkül, sőt mi több, ezt a feltevését a történeti előidőkre visszamenő

hatállyal is ruházta fel. Semmi sem volt törvényes, amit a parlament nem szankcionált, s amely követelményére nézve a korona nem tudott parlamenti határozatot bizonyítékul felhozni, azt semmisnek nyilvánították. Persze ezzel az elmélettel az alkotmány jórészét ki lehetett volna küszöbölni, beleértve magának a királynak jogait is, nem is szólva arról, hogy a parlament maga is inkább precedensekből nőtt ki, mintsem törvényes intézkedésekből. Mint mindig, úgy ebben az esetben is mindkét fél hivatkozhatott precedensekre és a kérdés csak az volt, hogy ezek közül melyek az érvényesek és esnek a fejlődés irányába és melyek a hanyatlás bizonyítékai. Ezt a kérdést csak a körülmények ereje tudta eldönteni és a parlamentnek a nemzeti vagyonnal szemben gyakorolt ellenőrzési joga vált a helyzet döntő tényezőjévé.

A Stuartok ugyanis igen kényes helyzetbe jutottak. Jövedelmük mindinkább csökkent, mivel az egyenes adók ahelyett, hogy a nemzeti jövedelemmel nőttek volna, a XIV. század óta állandósult összegek maradtak, amely összegeknek valóságos értéke rohamosan csökkent a nemesérceknek az Újvilágból való beözönlésével. A kormányzat költségei ezzel szemben automatikusan és elkerülhetetlenül növekedtek, amihez járult, hogy a külpolitika, a római katolikusokkal való bánásmód, a püspöki joghatóság, a parlamenti jogok és egy sereg jelentéktelenebb kérdésre nézve folytatott viták mindinkább növelték a polgárság ellenállását az üres kincstár megtöltése tekintetében. Az őszinte igazság az, hogy a nép nem akar fizetni olyasmért, amit

nem tekint saját ügyének, már pedig a Stuartok kormánya mind népszerűtlenebb ügyé vált. Minél többet kértek a Stuartok, annál nagyobb akadályokat támasztottak kérelmeik teljesítése elé.

I. Jakab továbbiilletékeket vetett ki és a bíróságok 1606-ban elismerték, hogy ezek kibocsátása jogosult. Mindazonáltal ezek is növeltek Jakab népszerűtlenségét, úgy, hogy a parlament I. Károlynak a hajórakományokból eredő vámdíjak és a zálogilletékek összegét, tehát a normális illetékeket, trónralépte után óvatosságból csak egy évre engedélyezte és nem többé élethossziglan. Károly ezzel szemben azt állította, hogy a parlament «non usus» alapján elvesztette azt a jogát, hogy a koronának ezen jövedelmét megszorítsa és saját tekintélyére támaszkodva folytatta ezen adók kivetését, továbbra is követelve az általánosan kötelező szolgáltatásokat és az adományokat. Ezek visszautasításáért öt lovagot küldtek börtönbe a koronatanács ítéleténél fogva, peres eljárás mellőzésével, miáltal a korona elkerülte, hogy birói határozatot provokáljon a szolgáltatás törvényességére nézve. Ez volt az, ami 1628-ban a híres jogpeticióra vezetett, de már 1629-ben Károly ismét afölött veszekedett a parlamenttel, hogy vajjon ezen követeléshez való hozzájárulásával elvesztette-e a fentemlített illetékek kivetésére irányuló jogát is. Ezután tizenegy éven át parlament nélkül uralkodott, különböző elavult módokon fokozva jövedelmeit, többek között a hadihajók megadóztatásával is, minek folytán aztán sok hazafias érv is hangzott fel a tengeri védelem szükségessége tekintetében.

Élesen kikeltek ellene, amikor Skócia presbiteriánusai ellen kezdett áskálódni és a püspökök háborújának költségessége volt az, ami a parlamentnélküli kormányzat ezen máról-holnapra tengődő létének véget vetett. A hosszú parlament a bajok gyökeréig hatolt, három éves ülésszakokat és oly miniszterek választását követelve, akik a parlament bizalmát bírják. Ennek, a parlamenttel szemben fennálló miniszteri felelősségnek különös nyomatékot adtak akkor, amikor Straffordot, majd Laudot kivégezték. Károly, aki abból a minden reakcionáriusnál közös feltevésből indult ki, hogy a nép jogait védi, ellenszegült ennek, korlátlan jogának jelentve ki azt, hogy maga választ-hassa meg az ő tanácsadóit és úgy tett, mintha ezzel alattvalóinak egyik legszembeszökőbb szabadságjogáért küzdene. A parlament azonban ráeszmélt arra, hogy a politikában az elvek épúgy részletekben merülnek ki, mint ahogy egy font pennyből áll és így ha valaki egészséges törvényhozási elveket akar, annak vigyáznia kell az adminisztráció részleteire is. Károly tizenegy éven át uralkodott parlament nélkül, de ugyanezt tette Wolsey is, Erzsébet meg épenséggel mentegette magát, ha gyakrabban hívta azt össze, mint egyszer öt évben. Úgy lát-szik, hogy ha az állam több pénzügyi terhet bírt volna el és ha az egyház kevésbé fenn-héjazó és nagysúlyú lett volna, Károly is könny-nyebben állt volna ellent a viharnek és a par-lamentet épúgy tehetetlenségre kárhoztathatta volna, mint ahogy ezt a Bourbonok tették a francia rendekkel, az alkotmány nyílt megszegése

nélkül. Elvégre a koronának eredeti célja az volt, hogy a parlamenttől pénzt csikarjon ki, a parlamenté pedig az, hogy a királyt arra szoktassa, hogy a maga erejéből éljen meg. Oly király, aki beérte volna megtakarított jövedelmével, jogszerűleg mellőzhette volna a parlamentet és az a tizenegy év eléggé megmutatta a parlamenti intézmények fundamentumának gyöngeségét takarékos király és nagyratörő tervek híjával levő ország mellett is. Az események igazolták Hobbes azon tanának igazságát, amely szerint a szuverénitás oszthatatlan, hogy nem tartható fenn béke szuverén törvényhozás és szuverén végrehajtó hatalom között, hogy a parlamentnek szigorúbban kell a koronát ellenőriznie, mert különben a tizenegy év prakszisa visszatér és állandósul. Hasonló volt a helyzet Franciaországban is, ahol a parlamentnélküli kormányzat a korona győzelme folytán egy és háromnegyed évszázaddal tovább tartott. Angliában Károly kísérlete volt az utolsó ebben az irányban, mivel a parlament visszautasította a koronának azon követelését, hogy felelőtlen miniszterek segítségével uralkodhassék.

Ebben a vitában, mely lényegileg a végrehajtó hatalom birtokáért folyt, nem maradt más eszköz a végleges döntés tekintetében, mint az erőszaké. De Károlyt egyáltalán csak az a körülmény tette képessé a küzdelemre, hogy a parlament maga bontotta meg saját egységességét akkor, amidőn megtámadta az egyházat és ezáltal párttal és hadsereggel látta el a királyt. Azonban nemcsak pillanatnyi jelentősége van annak a ténynek, hogy a királyi hatalom

határozatlansága egyszeriben kifejlesztette az állandósuló angol pártokat és csak természetes volt, hogy ezek a pártok polgárháborúban kezdjék el harcaikat. A párt ugyanis főképen oly szerv, amely a harci ösztönöket jutattja kifejezésre a politikában és a pártharcok metaforái máig is katonai jellegűek. Az angolok harcias ösztöneit régebben a korona szorította vissza, de a királyság hanyatlása óta ezek a feléledt ösztönök részint más népek ellen irányultak, részint pedig pártharcokban merültek ki. Ez az ösztön rendszerint nem kívánja megnyilvánulása e két különböző formájának egyidejűségét és a pártharc a nemzeti küzdelem idejében többnyire ellanyhul. E mellett a pártharcok lassanként és részben nyilvánulásaik módjában is civilizálódtak, úgy hogy ma még egy általános választás is humánusabb a polgárháborúnál. Ámde egy járvány rendszerint első fellépésekor a legvirulensebb és a pártharc nem is öltött soha többé oly méreteket, mint a polgárháborúban.

A pártharcok enyhülésének egyik oka az is, hogy a vitás kérdések fokozatosan mind szűkebb térre szorultak, mindaddig, amíg — bár még mindig erősen hatnak felhevült képzeletekre, — a valóságban a politikai életnek csak igen kicsiny terére hatnak ki és a főirányok ugyanazok maradnak, bármelyik párté legyen is a győzelem. Egy másik ok, hogy a tapasztalat bebizonyította annak a szükségességét, hogy a kisebbség alávesse magát a többségnek. Ez a politika egyik legnagyobb vívmánya. Még a XIII. században Peter des Roches

azon az alapon kívánta a scutagium alól való mentesítését, hogy ő ellene szavazott és ezt a szempontot érvényesnek is tekintették. Ámde ilyen engedékenység anarchiát jelent és a XVII. századot megelőzőleg figyelemreméltó haladás történt annak az alkotmányos tételnek az irányában, amely szerint a többség szavazata az egész közösségre nézve kötelező erejű. De ez a folyamat még nem volt befejezett és azok az okok, amelyek a puritánok és a királpártiak küzdelmét támogatták, alapvető fontosságúak voltak. A királpártiak győzelme épúgy végletekhez vezetett volna, mint ahogy a puritánoké vezetett és csaknem bizonyos, hogy önkényuralom következett volna be mindaddig, míg csak egy erőszakosabb kitörés nem idézte volna fel az országra a forradalmak egész sorozatát.

A szabadság épúgy, mint a vallásos türelmesség, a deszpócia különböző formái között folytatott belső háború segítségével jutott diadalra. A királpártiak ereje csak abban állott, hogy a parlament, amidőn a presbiteriánizmussal szövetségelt, ügyét olyan egyházi rendszerrel súlyosbította, amely ép oly szűkeblű és zsarnoki volt, mint a Laudé. Az új presbiter nem volt egyéb, mint a régi pap nagy betűvel írva. A kettő közötti erőpróbálkozás a döntés jogát az independentek kezére játszotta át, akiknek számbeli gyöngeségét pótolta Cromwell katonai zsenije. Amikor a presbiteriánusok és independentek a királpártiakat Marston Moornál és Nasebynál porrá zúzták, Károly ezek veszekedéséből akart új erőt és tekin-

télyt meríteni. Az eredmény az volt, hogy két szék között a földre esett. Mindkét féllal üzött kétszínű játéka a második polgárháborúra vezetett, mely Károly kivégeztetését és a monarchiának, valamint a lordok házának megszüntetését hozta magával 1649-ben. Miután pedig a katolikus Írországot és a presbiteriánus Skóciát, amelyekhez előbb Károly, majd fia segítségért folyamodtak, letörte, Cromwell Anglia kormányzásának nagy feladatával állott szemközt.

A győzedelmes párt reménytelen kisebbségben volt és az a hév, amellyel az independentek az isteni kiválasztottságra hivatkoztak, valószínűleg olyan öntudatosságnak volt az eredménye, melyet aligha támogatott volna a népszavazat tanuságtétele. Nézetük szerint Isten már akkor jelölte ki az alkotmány alapjait, amikor az Ő választottjait juttatta győzelemhez. Azért ezeket az alapokat szigorú, írott alkotmányba kell foglalni és oly magasságra helyezni, ahol azokat sem a parlament, sem a nép nem éri el. Ezen kinyilatkoztatásszerű alkotmány uralma alatt (1653), mely többek között Anglia, Írország és Skócia egyesítéséről is intézkedik s ezzel kapcsolatban a választójogra és választási rendszerre nézve drasztikus reformot írt elő, a kormányzat maga «egy személynek», a protektornak és egy kamarának, az alsóháznak kezébe került. Ez az egyes személy hamarosan úgy találta, hogy az egyes kamarának «szörnyüségessé önkényuralma» van, mellyel szemben előnyben részesítette a katonai önkényuralom által biztosított szabadságot. Ámde az ő vezérei

még az egykamarás országgyűlésnél is önkényesebbek voltak és így 1657-ben új alkotmányt dolgoztak ki, mely egy második kamaráról is gondoskodik. A restauráció tehát valójában rögtön a háború befejeztével megindult és az egykamarás köztársaság, mely 1649-től 1653-ig volt érvényben, átadta helyét az egykamarás monarchiának, amelyet protektorátusnak neveztek és a további lépés ebben az irányban az volt, hogy 1657-ben a parlamentet mogtoldották a «másik» házzal. Cromwell csupán hajszálnyira volt attól, hogy magát királlyá és dinasztíáját örökletessé tegye. Csupán személyes kiválósága, hadseregének ereje és külpolitikájának sikerei tették őt képessé arra, hogy a régi alkotmányos formákat ennyire is visszaállítsa, még pedig azon szociális erők támogatása nélkül, amelyek azokat nyugodták. 1658-ban bekövetkezett halálát szükségképen anarchia követte, az anarchiát pedig II. Károly visszahívása.

A restauráció nem annyira a királyság visszaállítása volt, amelyet ténylegesen már 1653-ban sikerült ismét jogaiba helyezni, mint inkább az egyháznak, a parlamentnek és a földbirtokos középnemességnek a restaurációja. Ezek mindegyike hozzájutott a maga kis hasznához. Az egyház a különböző megoldások között a legszektáriusabbat biztosította magának és az a szűklátókörűség, amely ennek visszaállítását jellemezte, jóformán a fél országot tartotta sorompóin kívül. A földbirtokos középnemesség egy és háromnegyed évszázadra döntő szót nyert a parlamentben és ennek következtében megszűntette

a korona iránti hűbéri szolgáltatásait, az ilyformán bekövetkezett pénzügyi deficitet pedig söradóval pótolták földadó helyett. A parlament emancipálta magát a hadsereg diktatúrája alól, gondosan ügyelve arra, hogy ennek a lehetősége soha többé be ne következhessek és hasonlóképen felszabadult egy merev, írott alkotmány megszorításai alól. Visszakapta elkobzott választókerületeit és avúlt szabadságjogait, de elvesztette egységét az ir és skót parlamentekkel. Kezdetben magánál a királynál is királyhívebbnek látszott, de csakhamar kiderült, hogy a monarchiáért való lelkesedése sokkal futólagosabb volt, mint az egyházi és a földbirtokos érdekekhez való húzódása. Még a legelső hevületben is tartózkodott azonban attól, hogy visszaállítsa a csillagkamarát és a többi kivételes bíróságokat meg tanácsadó testületeket, amelyek lehetővé tették a korona számára, hogy függetlenítse magát a parlament és az általános jog ellenőrzése alól. II. Károly sohasem is volt képes annak a kísérletnek a megismétlésére, amelyet atyja tett, midőn tizenegy éven át uralkodott parlament nélkül.

Mint a legtehetségesebb, legkevésbé skrupulózus és legnépszerűbb a Stuartok között, két céllal kezdte meg uralmát: az egyik az volt, hogy a koronát, amennyire csak lehet, felszabadítsa mindennemű ellenőrzés alól, a másik pedig az, hogy a római katolikusokat felemelje politikai alárendeltségükből. De mindkét cél elérését szigorúan ahhoz az elhatározott feltételhez kötötte, hogy nem bonyolódik általuk újabb komplikációkba. A két cél alapján véve nem volt összeegyeztethető. Károly ugyanis csak az

anglikán egyház támogatása mellett válhatott autokratává, az egyház pedig ragaszkodott ahhoz, hogy nem tűr meg semmiféle lazítást a katolikusokra nézve fennálló büntetőtörvénykönyvvel szemben. Károlynak tehát elsősorban Clarendonnal és az egyházzal szemben kellett engednie, 1667-ben azonban szíves-örömet pótolta Clarendont a Cabal-féle adminisztrációval, amelynek tagjai között az egyedüli kapocs az volt, hogy nem volt közöttük egyetlen komoly anglikán sem. Ennek a kormánynak segítségével adta ki a király a római katolikusok és disszidensek védelmére irányuló türelmi rendeletet 1672-ben és egyidejűleg XIV. Lajossal kötött titkos szerződés által igyekezett magát biztosítani mindenmű parlamenti erőszakossággal szemben. Ez a politika azonban az egyház makacs ellenállásán hajótörést szenvedett. A Cabal kormány megbukott és Danby, Clarendon kópiája lépett hivatalba. Az 1673-iki törvény a bizonyági esküről csak még rosszabbá tette a római katolikusok helyzetét, mint aminő az a türelmi rendeletet megelőzőleg volt.

Ez a balsiker meggyőzte Károlyt arról, hogy két célja közül az egyiket fel kell áldoznia. Ő a kevésbbé népszerű ügyet, hitsorsosainak ügyét áldozta fel és ettől fogva annak a célnak szentelte magát, hogy a koronát felszabadítsa a parlament befolyása alól. Ámde Károly titkos tárgyalásai és Jakab nyílt vallomásai felkeltették a közgyanút és Oates, aki tudott valamit Angliának a katolikus egyházba való visszatérésére irányuló tervekről, ezt a hallomását egy pápai összeesküvés irtózatossá meséjévé fujta

fel, míg az ellenzék, amely közben felvette a «Whig» nevet, értékén felül használta ki azt, hogy ártson vele a Danby vezérlete alatt álló Tory-pártnak. A riadalom legalább egy hasznos intézkedést hozott magával: a Habeas Corpus törvényét 1679-ből, de ezzel együtt járt sok igazságtalanság is és egy szerencsétlen kísérlet abban az irányban, hogy Jakabot kizárják az öröklésből. Mikor a zűrzavar enyhült, Károly a reakciót észrevétlenül a Whigek elpusztítására használta föl (1681). Vezérek közül Shaftesbury Hollandiába menekült, Sidney és Russell pedig vérpadra jutottak. Parlamenti erőseiket a különböző választókerületekben torykkal töltötték meg és uralkodásának négy utolsó évében Károly parlament nélkül, de a toryknak és az egyháznak támogatása mellett kormányozta az országot.

A nemzetnek ez a fele talán belenyugodott volna az önkényuralom térfoglalásába II. Jakab alatt, ha az új király tüntetőleg nem utasította volna vissza II. Károly bölcs kormányzati elveit. Kezdetben (1685) minden tényező neki kedvezett: a Tory parlament, a diszkreditált ellenzék, mely még tovább gyöngítette saját ügyét Argyll és Monmouth forradalmaiban és végül becsületes-ségén alapuló kitűnő híre. Néhány éven belül mindezeket az előnyöket eljátszotta azáltal, hogy felélesztette II. Károly elejtett katolikus politikáját és elárulta az anglikán egyház ügyét, amelynek támogatása nélkül pedig nem remélhette, hogy angol önkényuralkodó lehessen. Felüggesztette a törvényeket és túltette magát azokon, római katolikusokat helyezett el a had-

seregben, az egyetemeken, a koronatanácsban, állandó hadsereget létesített, mely 30,000 emberből állott és végül hét püspök ellen emelt vádat felségsértés és lázadás címén. Végre is III. Vilmoshoz, Jakab lányának, Máriának férjéhez folyamodtak, aki az összes pártok képviselőinek meghívására át is jött Angliába s itt úgy fogadták, mint az ország megmentőjét. Közeledtének hírére Jakab elmenekült, mert ő nem bocsátkozhatott harcba, mint ahogy azt atyja tette, tekintve, hogy az ő ügyét semmiféle angol párt sem támogatta.

Az 1688-iki forradalom csodálatosan negatív eredményeket mutat, amint az a szabadságlevélből és a trónöröklésről szóló törvényből is kiderül. Ezek a hírneves alkotmánybiztosítékok ugyanis csak kevésbé intézkedtek a nemzeti önkormányzat tekintetében. Igaz, hogy a királyt elűzték trónjáról, a római katolikusokat pedig mindenkorra kizárták az uralkodásból és hogy ezek az intézkedések lejáraták az isteni eredetű öröklési jogot. Ámde ez Stuart találmány volt, holott már II. Jakab előtt is megtörtént, hogy királyokat detronizáltak; miért következnek tehát az önkormányzat inkább az 1688-iki, mint az 1399-iki, az 1461-es vagy az 1485-ös eseményekből? A jövő uralkodóit minden esetre meg kellett akadályozni abban, hogy olyanokat telessenek meg, amiket Jakab tett: meg kellett gátolni, hogy béke idején álló hadsereget tartsanak, hogy megkegyelmezhessenek oly minisztereknek, akiket az alsóház elítélt, hogy elbocsássanak bírákat az országgyűlés két házána erre vonatkozó felirata nélkül, hogy törvé-

nyeket felfüggeszsenek, vagy pedig azokon túltegyék magukat, ahogy azt Jakab tette, hogy parlament nélkül kormányozzanak, azt három évnél hosszabb időn át össze ne hívják, avagy túlzottan magas váltságdíjakat követeljenek. A vallásos türelmesség követelménye szintén bizonyos fokú elismerést nyert, sőt szűk határok között a sajtószabadság is. De mindezen törvényes rendelkezések inkább csak védőgátak voltak a királyi hatalom visszaélései ellenében és a polgári szabadság megnyirbálására irányuló törekvéssel szemben, mintsem az önkormányzat érdekében tett intézkedések. Semmiféle törvény sem intézkedett arra nézve, hogy a király oly felelős miniszterekkel tartozik kormányozni, akik a parlament bizalmát is bírják. Még mindig ő volt az igazi és felelőtlen végrehajtó hatalom, a parlament tevékenysége pedig csak a törvényhozásra szorítkozott. A Whigek kedvenc kijelentései a «polgári és vallásszabadságról» csupán az angol embernek a zaklatástól való szabadságára vonatkoztak, de nem foglalták magukban azt a követelményt, hogy az ország kormányzatába is beleszólási joga legyen. A felelős önkormányzatot nem is annyira a törvények biztosították, mint inkább a forradalom tényei.

A tény az, hogy az angol alkotmányfejlődés módszerei mind a mai napig az offenzív sztratégia és a defenzív taktika jellegét viselik magukon. Oly helyzetek alakultak ki, melyek a reakció erőinek visszavonulását követelték meg, hacsak azok eleve nem szánták volna el magukat arra, hogy oly támadásokat intézzenek, melyek visszaverése előrelátható volt. Ilyen módon csaknem

minden liberális haladás úgy jelentkezik, mint egy konzervatív támadás eredménye. A centrális helyzetet ebben a háborúskodásban mindig az államkincstárnak a parlament által való ellenőrzése foglalta el. Ez az ellenőrzés eleinte csupán az egyenes adók bizonyos formáira vonatkozott, fokenként azonban kiterjedt és óvatos részletmunkával addig fejlődött, míg a nemzeti jövedelem összes ágaira kiterjedt. A parlament, ezen nagyszabású sánck munkák mögül, továbbra is diktálhatta a nemzeti politika feltételeit az első Stuartok számára. I. Károly annak fenhéjázásától felboszantva, magát a centrumot vette támadásba, de leverték és visszavonulása közben a korona felszerelésének jelentékeny részét a parlament kezében hagyta. II. Jakab elhamarkodottabb támadásai még gyorsabb visszavonulást eredményeztek és a királyi prerogatíváknak még nagyobb mérvű odahagyását. A birodalom fejlődése és a kormányzati költségek növekedése még inkább hozzájárultak ahhoz, hogy a parlament a korona fölötti hatalmát fenntarthassa. Minél nagyobbak voltak azok a követelmények, amelyeknek egymaga tudott megfelelni, annál súlyosabb feltételeket szabhatott azok engedélyezéséért, míg végre is a parlament abszolút módon határozta meg azokat a feltételeket, amelyek mellett a királyi méltóság fenntartható. Hasonló módon használták fel a polgárok a kincstárral szemben gyakorolt ellenőrzési jogukat a felsőház hatalmának megszorítására is; a provokálás itt is a centrum ellen irányuló támadásokra vezetett és ezen támadások balsikerét a meghódolás követte. Okos vezérek

azonban mindenkor előnyben részesítették a visszavonulást, mielőtt a vereség összes előzményeit megkockáztatták volna.

III. Vilmos és utódai is elfogadták ezt az irányzatot, amikor a parlament megingathatatlan állásával találták szemben magukat, a forradalom után. És ettől kezdve a későbbi alkotmányos vívmányok is, még ha nem voltak is szemmel látható részei a parlamenti állásfoglalásnak, elkerülhetetlen következményei voltak annak. Vilmos élet-halálharcot folytatva XIV. Lajos ellenében, a parlamenttől mindúntalan segélyforrásokat követelt és hogy ezek rendszerességét biztosítsa, a jó hivatalokra kellett támaszkodnia és azok tanácsára, akik az alsóház legtöbb szavazatával rendelkeztek. A lordok házában, amely az időtájt kétszáznál kevesebb taggal bírt, a hatalmi egyensúlyt püspökök kinevezése által tudta biztosítani, az alsóházban azonban sokkal nehezebb volt a helyzet. A személyes királyság részleges megszűnése 1688-ban tülekedéshez vezetett annak megszerzése érdekében, ez pedig a versengő két pártnak: a whigek és a toryk pártjának megszervezéséhez. A whigek szigorúan zárt, titkos szervezetekhez folyamodtak és a toryk követték példájokat. Vilmos jobban szerette a whigeket, mivel ezek rokonszenveztek az ő háborúival, a nemzet azonban néha a torykat részesítette előnyben, mivel ezek gyűlölték Vilmos hollandusait és adóit. Vilmos halálakor, 1702-ben, a francia veszedelem annyira kiélesedettnek látszott, hogy annak hatása alatt az összes pártok részvételével minisztérium létesült abból a célból, hogy a parlament egységes támogató-

sát biztosítsa. Lassanként azonban a toryk, akik békét akartak, Anna uralkodása alatt otthagyták a minisztériumot, míg végre 1708-ban az tisztára whig kormány lett. Ez azonban 1710-ben megbukott és helyét tory kabinet foglalta el. Ez a Stuartok visszahelyezésére törekedett még a forradalom eredményeinek feladása árán is, hacsak a trónkövetelő le tudta küzdeni pápistaságát. A whigek ezzel szemben a forradalom vívmányait akarták fentartani, még a Hannover-dinasztia feláldozása árán is. Ez 1714-ben, I. György trónraléptével került ismét hatalomra és több mint félszázadon át monopolizálta méltóságát. Idő multával sok whig állásfoglalását csak nehezen lehetett megkülönböztetni a toryzmustól, amely már szakított Jakab elveivel és Lord North hivatalba lépésétől, 1770-től egész 1830-ig a toryk csaknem félszázadon át jóformán teljesen osztatlan hatalmat élveztek.

Ezen korszak alatt kiépült a pártrendszer és a miniszteriális kormányzat. A párt mint a britt kormányzat döntő tényezője háttérbe szorította a koronát, a kabinet pedig egyszerűen annak a pártnak a végrehajtó bizottságává lett, amely többséggel bírt az alsóházban. Anna királynő sem eléggé eszes, sem eléggé bátor nem volt ahhoz, hogy a miniszterektől való függetlenségét kinyilatkoztassa, I. György pedig, aki nem értett angolul, beszüntette a minisztertanácsokon való részvételét. Ezzel a király vétója is megszűnt, sőt még a miniszterek kiszemelésének jogát is erősen korlátozták, nem annyira törvényes intézkedésekkel, mint inkább gyakorlati szükségletek

parancsának engedve. A miniszterek, ahelyett, hogy egyéni tanácsokat adtak volna a királynak, amelyeket ez visszautasíthatott volna, a király nélkül gyűltek össze tanácskozásokra és ezek eredményét kollektív javaslat formájában terjesztették elé, úgy, hogy az ily kollektív javaslat visszautasítása a király részéről, lemondásukat vonta maga után, ha pedig a parlament is egyetértett velük, úgy ennek feloszlását, vagy pedig egyszerűen a király bele-törődését. Azon célból, hogy valaki az ily javaslatokat megfelelő hatállyal képviselhesse és hogy a kabinetben a rendet állandóan fentartsa, elnökre volt szükség. Walpole, hosszú kormányzati ideje (1721—1742) alatt összes vetélytársait kiszorítva, kifejlesztette a miniszterelnöki méltóságot, amely anélkül, hogy törvényben gyökeredzenék, a legfontosabb angol intézmények egyikévé vált. Hasonlóképen fejlődött ki maga a kabinet is, anélkül, hogy azt bármiféle törvény hozta volna létre, sőt azon idő alatt, miközben a kabinet és a miniszterelnökség kifejlődtek, csaknem lehetetlen lett volna bármiféle parlamentet is rábírní arra, hogy ezeket az intézményeket kifejlessze, mert a parlament még mindig féltékeny volt a király befolyására és egyenesen arra törekedett, hogy kiküszöbölje soraiból a korona összes szolgáit. Szerencsére azonban az írott alkotmány hiánya lehetővé tette az angol politikára nézve azt, hogy fejlődjék és minden törvényes forma nélkül alkalmazkodhassék a körülményekhez.

Az a körülmény, hogy a kabinet voltaképpen csak az alsóház többségének volt a végrehajtó

bizottsága, lehetővé tette számára annak irányítását, sőt a polgárság pénzügyi erejének eszközeivel a korona irányítását is. Ezt a párturalmat vajmi sokan kárhoztatták. Bolingbroke, volt torypárti vezér új nemzeti párt alakítására törekedett és arra ösztönözte a koronát, hogy emancipálódjék a whig uralom alól oly módon, hogy szemelje ki minisztereit az összes irányzatok képviselői közül. Chathamnek is az volt a gondolata, hogy a nemzet érdekében a legtehetségesebb minisztereket kellene kiválasztani, bármily politikai árnyalatok hívei legyenek is azok. III. György azonban ezekkel az eszmékkel azt a célt kötötte össze, hogy valósággal uralkodó királlyá tegye magát. De abban az irányban aratott sikere, hogy a párt és a kabinet redszerét letörte, csak részleges és időleges volt s csak annyit tudott megvalósítani, hogy megalázta a whig házakat azáltal, hogy az ifjú Pitt személyében (1784) oly urat helyezett följük, akit a nemzet többsége is támogatott.

Sokkal hosszadalmasabb és komplikáltabb zavarai voltak a kabinetnek a lordok házával. Nyíltan és alkotmányszerűleg ezek a küzdelmek voltaképen a parlament két háza között folytak és csakugyan ez történt a kabinet és a polgárság közötti szoros kapcsolat kifejlődése előtt. Mindkét ház csak nyert a korona megalázása által a XVII. században és azok a végletek, amelyekig időről-időre követeléseiket vitték, arra mutatnak, hogy ők épúgy, mint a korona, csak arra törekedtek, hogy a jog fölé helyezték magukat. A lordok házának sikerült is bírói döntvényeit a korona és a polgárok

akarata ellenére is törvényerejűvé tenni, jól lehet a polgárok a «parlamenti felsőbíróság» részesei voltak és semmiféle törvény sem adta meg a lordoknak a legmagasabb bírósági fórum jellegét. Ily módon tehát a lordok házának alkotmányos helyzetét saját döntvényei állapították meg, nem pedig valamely parlamenti vagy királyi intézkedés. A felebbezhetőség követelményét, melyet a polgárság nagyban vitatott II. Károly uralkodása alatt, végre is csak azon föltétel alatt ismerték el, hogy hasonló engedményeket kap a polgárság is pénzügyi kérdésekben. Ebben a tekintetben a polgárok határozataikat csakugyan törvénné emelték, bár a lordok ragaszkodtak hozzá, hogy ezzel a kedvezménnyel ne lehessen oly módon visszaélni, hogy más intézkedéseket is becsempészhessenek pénzügyi rendszabályok ürügye alatt.

További küzdelmek következtek III. Vilmos és Anna uralkodása alatt, de az az egyedüli eset, amikor a peerek kinevezése nyilvánvalóan összefügg egy intézkedés kierőszakolásával, akkor történt, amikor a toryk mindjárt egy egész tucat főrendet neveztettek ki, hogy megszavaztassák az utrechti békét 1712-ben. Valóban csodálatraméltó tény, hogy a két ház között nem adódott elő semmi komolyabb konfliktus a Gyögyök uralmának egész periódusa alatt 1714-től 1830-ig. A magyarázata ennek úgy látszik az, hogy mindkét ház egyszerűen ugyanannak az organizált arisztokráciának politikai szerve volt. Az a szerény városi lakosság, mely még I. Edward parlamentjében szerepelt, eltűnt, amikor a képviselőházi tagság oly állássá lett, amely hatalmat és előjogokat

jelentett és az első parlament, amelynek tárgyalásait a polgárság megörökítésre méltónak tekintette, az volt, amelynek tagságáért egy főnemes legidősebb fia is érdemesnek tartotta a választási küzdelem megkockáztatását. Ennek vajmi sok követője akadt és csakhamar kialakult az a gyakorlat, hogy megvesztegetéssel és erőszakkal kényszerítették a városokat a főurak és mágnások jelöltjeinek megválasztására. Nemesi családok falusi községeket létesítettek, hogy így biztosítsanak maguknak szavazatokat és a restaurációs parlamentnek fontos okai voltak arra, hogy Cromwell reformjait semmiseknek tekintse és felélesszen megszűnt választókerületeket megkitalált választói jogosultságokat. Amikor a parlament emancipálta magát a korona ellenőrzése alól, ugyanakkor nagymértékben felszabadult a választópolgárság ellenőrzése alól is.

Ez a politikai rendszer nem fejlődött volna ki és nem lett volna oly tartós, ha nem nyert volna bizonyos erőt és nem merített volna bizonyos támogatást a környezetből. Minden ország fejlődésében van oly fok, amelyen az arisztokrácia a kormányzat legjobb formája. Anglia túlnőtt már az önkényes királyságon, amikor még nem volt érett a demokráciára. A politikai hatalom politikai nevelésen épül fel és hiábavaló lett volna céltudatos szavazatokat várni oly emberektől, akik nem tudtak sem írni, sem olvasni, csak kevés politikai műveltséggel bírtak, kevés gyakorlatuk volt a helyi igazgatásban és semmi igényük sem az ellenőrzés gyakorlására. A politika még mindig a kevesek ügye volt, tekintve, hogy csak kevesen tudták

megérteni annak céljait, vagy voltak tudatában a politikai hatalom hasznainak és korlátainak. A szavazatoknak korrupst és rossz irányba terelt használata azok részéről, akik szavazatjoggal bírtak, szintén okul szolgált arra, hogy ezt a jogot ne terjesszék ki még tudatlanabb tömegekre és nem volt teljesen észszerűtlen eljárás a nemzeti ügyek fölötti intézkedési jogot a nemzet azon rétegének kezében hagyni, amely bizonyos fokú politikai nevelésben részesült.

De annak a politikai rendszernek, amely a hatalmat szigorúan körülhatárolt osztályra vagy osztályokra szorítja, fogyatékoságai abban állnak, hogy azt mindegyik osztály a maga érdekében igyekszik gyakorolni és a másokra való kiterjesztést akkor is ellenzi, ha azok annak gyakorlására képesítve vannak. Ha minden más történelmi okmány eltűnt volna is, a földbirtokra nézve, a vadászati jog tekintetében hozott törvények, valamint a gabonakiviteli javaslatok egymagukban véve is bizonyítanak, hogy a Györgök uralkodása alatt a politikai hatalom a földbirtokos arisztokrácia kezében volt, bár Anglia kereskedelmi politikája, különösen Irországgal szemben, azt bizonyítja, hogy a merkantil érdekeket is figyelembe kellett volna venni. Hasonlóképen bizonyítanak az alsóház jegyzőkönyvei, hogy ez szorosán zárt testület volt, amely kevesebbet törődött a jog érvényesülésével mint azzal, hogy mikép tehetné túl magát azon. Jogot formált annak az eldöntéséhez is, hogy kinek van szavazati joga és kinek van ülési joga a parlamentben. Ezen az alapon aztán törvényesen megválasztott tagokat kirekesztett és tör-

vényesen megválasztottaknak jelentett ki olyanokat, akik annak rendje és módja szerint megbuktak a választásokon. Minden felelősséget a közvéleménnyel szemben ridegen visszautasított mint olyat, amely derogál az ő szabadságjogainak és függetlenségének. Kizárta üléseiről a nyilvánosságot és büntényekként büntette a viták és a választókerületek listájának közzétételét. Önmagában véve is jogalkotó fórum volt és a szabadságról vallott elvei néha arra a fokra sülyedtek, amelyen egy feudális bárónak szabadságfogalma állott.

Ez magyarázza meg azt az aránylag könnyű sikert, amellyel III. György a szabadság megszentelt intézményeit is «a király barátai» nevű fizetett seregeivel népesíthette be. Valóban képviseleti alapon álló házzal szemben erőtlén lett volna, ámde neki ép úgy módjában volt megvásárolni a választókerületeket vagy szavazatokat, mint a whig vagy tory mágnásoknak és épen az ő beavatkozása ejtette gondolkodóba a képviselőházat a tekintetben, hogy nincs-e szüksége valamiféle reformra. A korona befolyása, amint ezt 1780-ban megállapították, túlságosan megnövekedett és mérséklésére volt szükség. De ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha megszüntetik a korrupció azon alapjait, amelyek époly mértékben támogatták az oligarchák hatalmát, mint a királyét. A reform tehát nagyon önmegtágadó rendelkezés lett volna, ha ugyan nem a politikai öngyilkossággal lett volna egyértelmű. Privilegizált testületek nem szokták önmagukat megreformálni és így Burke, Pitt és mások reformjavaslatait egymásután

vetették vissza, később pedig a francia forradalom hírei jöttek segítségül, hogy megszilárdítsák a reakció ingadozó csapatait. Csak amikor Anglia politikai arculatát az ipari forradalom alakította át, akkor ismerték be a régi politikai erők vere-ségüket és csak akkor tettek le azon követelé-sükről, hogy a nemzetet akarata ellenére kor-mányozzák.

VI. FEJEZET.

Anglia terjeszkedése.

(1603—1815.)

Erzsébet uralkodása alatt az angolok megismerkedtek a világgal. Végig kutatták azt Grönland jéghegyeitől India korallpartjaiig és az Orinoko folyótól Japánig, ahol Adams építette az első japán hajóhadat. Beleavatkoztak a Molukka-szigetek politikájába és angol gyapjúneműt árúsítottak Bokharában, áthajóztak a kaliforniai aranykapun és a Bosporus arany-szarván; keresztülszeltek a Csendes-óceánt és Középázsia pusztaságait. Országukat egyformán ismertté tették a török szultán és a hindu nagymogul előtt. A nemzeti egység és az osztályok termékeny összeolvadása hozta létre ezt az expanzív erőt, mert az utazók között épűgy voltak grófok, mint alacsony származású tengerészek és kereskedők, akiknek «kalandjaiban» az összes osztályok, a királynőtől lefelé élénk részt vettek. Ily módon egy sereg ismeretre és tapasztalatra tettek szert, melyekkel szemben tévesnek bizonyúl az az állítás, hogy az angolok csak úgy belebotlottak az imperializmusba. Hamarosan megtanulták, hogy energiáikat a földgolyó azon pontjaira koncentrálják, amelyeken a terjeszkedés legkönnyebb és legjövödelmezőbb volt. A keletindiai társaság 1600-ban kapta engedély-okiratát és Spanyolország veresége megnyitotta

a tengert mindenki számára, de mindezek dacára Anglia Ujfundland egyedüli és kétes értékű kivételével, nem tudott sehol sem biztos támaszt szerezni a Britt-szigeteken kívül mindaddig, amíg Anglia és Skócia koronáit nem sikerült egyesítenie.

Ez a perszonális unió aligha nevezhető az angol terjeszkedés részének, hanem azt a két nép bizonyosfokú összeolvadása és összeműködése készítette elő és ami ezt követte, az még ennél is jóval több volt. Egyik példája ennek a fejlődésnek Ulster megalapítása is az angolok és skótok részéről Tyrone és Tyrconelli ir grófok menekülése után 1607-ben. Nova Scotia a másik; ezekkel szemben Virginia, a birodalom első gyarmata, tisztára angol vállalkozás és az anyaparlament elsőszülött gyermekének bölcsője is itt ringott. Virginiába jövedelemszerzés kedvéért mentek az emberek, Új-Angliába elvek üzték őket. A Mayflower utasai, a zarándokok, akik 1620-ban vándoroltak ki, az egyháztól távolodtak el és az államtól is elkíváncsoztak, arra törekedvén, hogy oly kormányzatot létesítsenek, mely ellentéte a Laudénak és a Stuartokénak. De mégis volt valami közösség is köztük; a puritánok is egyformaságra törekedtek és hittek azon jogukban, hogy mindenkit ugyanazon hit vallására vagy legalább is ugyanazon módon történő imádásra kényszeríthetnek. Az elszakadás azonban veszélyezteti a tekintély tiszteletét és így a szakadároktól elszakadtak Újangliától független telepeket létesítettek. De mindezek az északi puritán községek lényegesen különböztek a virginiabeliektől és egyáltalán

a délektől: amazok demokratikus városokból állottak, Virginia pedig rabszolgákkal megmunkált ültetvényekből. Ugyancsak a rabszolgamunka volt gazdasági alapja a nyugatindiai gyarmatok legtöbbszörének is a XVII. század első felében. És ez a különbség oly gyarmatok között, amelyeket kizsákmányolásra használtak és olyanok között, amelyek célja a telepítés volt, nevezetes alkotmányos átalakulásokra vezetett a birodalomban. Csak azok a gyarmatok nyertek önkormányzati jogot, amelyekben fehérbőrű lakosság telepedett le, azok pedig, amelyeken néhány fehér gyarmatos nagy színesbőrű népességeket zsákmányolt ki, az otthoni kormányzat ellenőrzésének maradtak alávetve. Ugyanezek a gazdasági és társadalmi különbségek okozták a nagy amerikai polgárháborút is észak és dél között a XIX. században.

Az angol gyarmati terjeszkedésben három korszakot különböztethetünk meg. Az első vagy bevezető korszakot jellemzi Anglia vetélkedése Spanyolországgal és Portugáliával, a másodikat Hollandiával való versengése és a harmadikat Franciaországgal való konkurenciája. Mindegyik korszakban a vetélkedés háborúkra vezetett, amelyekben Anglia győzedelmeskedett. Az Erzsébet-kori küzdelmet Spanyolországgal követték a köztársaság és II. Károly uralma alatt a németalföldiekkel folytatott harcok, majd a franciákkal vívott küzdelmek, melyek kisebb-nagyobb megszakításokkal 1688-tól 1815-ig tartottak. A németalföldi háborúk megmutatták, hogy a XVII. század második felében a keres-

kedelmi érdekek mily mértékben szárnyalták túl a vallási és politikai érdekeket. Még akkor is, amikor úgy az angolok, mint a hollandusok protestáns köztársaságok uralma alatt állottak, egymást ütötték, nem pedig a francia és a spanyol katolikus monarchiát. Ellenségeskedésük a tengerszoroson való uralom igényeiből támadt, amelyet a heringhalászat oly értékessé tett, mintha csak aranybányatelep lett volna. Emellett versenytársak voltak a világforgalom lebonyolítása és a Keletindia-ba történő export és kereskedelem terén is. Az ellenségeskedés ez utóbbi forrása vezetett az angoloknak ahhoz az öldökléséhez Amboynában 1623-ban, amely után az angolok odahagyták a keletindiai szigeteket a keletindiai hollandi társaság számára, magára Előindia-ra koncentrálván minden figyelmüket, ahol a kalkuttai, bombayi és madrasi telepek megszerzése, alapját vetette meg az indiai britt-birodalom három nagy tartományának.

Végzetes csapás érte a németalföldi külkereskedelmet az 1650—51-iki hajózási törvények kibocsátásával, melyek arról intézkedtek, hogy minden Angliába, vagy angol gyarmatra érkező árút vagy angol hajón vagy a termelő ország hajóján kell importálni. A hollandusok ezeket a törvényeket makacs tengeri csatákkal viszonozták. A nagy admirálisok: Van Tromp és Blake nem voltak épen egyenlőtlen ellenfelek, de a hollandusoknak mégsem sikerült céljukat elérniök. A hajózási törvényekben lefektetett elvet némi változtatással megerősítették a restauráció után is, amely nem érintette Anglia kereskedelmi- és gyarmatpolitikáját.

Ennek folytán 1664-ben kitört a második németalföldi háború, amely alkalommal a hollandusok amellet, hogy nem sikerült eredeti céljukat sem elérni, ráadásul elveszítették az Északamerikában létesített új németalföldi kolóniát is. Ezek egy részéből alakult New York állam, mely nevét a yorki hercegről és főtengernagyról, a későbbi II. Jakab királyról nyerte, más részeit pedig William Penn, a quaker gyarmatosította Pennsylvania néven. Ezen szerzemény nagy fontossága abban állott, hogy elhárította azt az éket, amely a new-englandi északi gyarmatokat elválasztotta a virginiai és marylandiaktól, mely utóbbit I. Károly idejében alapították, főleg római katolikusok menedékeül. Az angol gyarmatoknak az Atlanti-óceán partjain elterülő ez a folytatólagos vonala csakhamar továbbterjedt déli irányban Észak- és Dél-Karolina telepeinek létesítése által. A még délebbre fekvő Georgia kolonizálása II. György király idejében pedig teljessé tette azt a tizenhárom kolóniát, amelyből az eredeti Egyesült-Államok kialakultak.

Közben Franciaország vált Hollandia helyett Anglia főversenytársává. Kanada, melyet eredetileg a franciák gyarmatosítottak, 1629-ben angol kézre került, de I. Károly hamarosan visszaadta és a XVII. század vége felé Franciaország azon gondolkodott, hogy Kanadát a Mississippi vonalán egy másik francia gyarmattal, Louisiánával egyesíti. Colbert, XIV. Lajos minisztere nagyban fejlesztette a francia kereskedelmet, hajózást és tengerészetet és a Mississippi-társaság jelentős tényező volt a francia történelemben a XVIII. század elején. Ha a gyarmatok

egyesítésének ez a terve sikerül, ez neutralizálta volna azokat az előnyöket, amelyeket Anglia az Atlanti-óceán partjain, Északamerikában elterülő birtokaival biztosított magának és a terjedelmes nyugatot Franciaország kezére juttatta volna.

Mindazonáltal III. Vilmos és Anna háborúi fő vonásaikban nem voltak gyarmatháborúk s az a támogatás, amelyet Lajos II. Jakabnak nyújtott, valamint egyáltalán a régi trónkövetelő elismerése a francia király részéről, nagy csapások voltak a birodalomra nézve. Lehet, hogy Jakabnak mérsékelt sikerei is a katolikus Írországnak és a skót fensíknak a britt szigetek többi részétől való elkülönüléséhez vezettek volna és a külföldi birtokok sem soká éltek volna túl az anyaország szétdarabolódását. A boynei csata azonban (1690) megszüntette az ír függetlenséget és a Skóciával való egyesülésről szóló törvény (1707) biztosította Nagybritanniát a Tweed folyótól északra és délre fekvő részek külön szuverénitásainak feléledése ellenében. Skócia lemondott független parlamentjéről és közigazgatásáról, mivel szemben megkapta a a hajózási törvények nyújtotta védelmet, az egyesült parlament mindkét házában való képviselést és az Angliával meg a gyarmatokkal való szabad kereskedés előnyeit, mely véget vetett azoknak a vámháborúknak, amelyek a két ország között a XVII. században folytak. Megtartotta végül Skócia az általa megalapított presbiteriánus egyházát is. A skótok 45 ülést kaptak az alsóházban és peerjeik tizenhat skót főurat választhattak be a lordok házába.

Idővel ez az egyesülés nagyban hozzájárult a britt birodalom expanzív erejéhez, de nem nyújtott lényeges segítséget Marlboroughnak a franciákkal vívott harcában aratott pompás győzelmeihez (1702—1713). Ha nem tekintjük XIV. Lajos azon törekvésének teljes kudarcát, hogy Európa fölött uralkodjék, angol szempontból a legfontosabb eredmény az volt, hogy Nagybritannia Gibraltár és Minorca megszerzésével végleg úgy alakult ki, mint a Földközi tenger egy nagyhatalma. A Kanada ellen vezetett angol expedíciók nem jártak nagy sikerrel, de az utrechti békében (1713) sikerült biztosítani a birodalom számára Kanada védőbástyájának külső védműveit: a Hudson-öböl területét, Újfundlandot és a később bekebelezett Nova Scotiát és Új-Braunschweigot. Azok a kereskedelmi előnyök pedig, amelyeket Nagybritannia Spanyolamerikában is biztosított magának, míg egyrészt elősegítették az angol kereskedelem hatalmas megnövekedését Walpole békés kormányzata alatt, másrészt kikényszerítették a spanyolokkal való háborút 1739-ben, amely nagyban hozzájárult Spanyolország bukásához. Ez a háború, mely hamarosan beleolvadt az osztrák örökösödési háborúba (1741—1748), s amely gyarmatpolitikai vonatkozásaiban eldöntetlen maradt, annak a kérdésnek a megoldását, hogy vajon Indiában és Északamerikában francia, avagy angol uralom legyen-e, a hétéves háború számára hagyta fenn.

Háborúval önmagában azonban csak keveset lehet eldönteni és a világ három legnagyobb katonája: Nagy Sándor, Hannibál és Napoleon

nem létesítettek maradandó birodalmakat. Mint kitünő szolga, de igen rossz parancsoló, a katona kell, hogy más, mint katonai erő eszköze is legyen, ha maradandó munkát akar végezni. A hétéves háború eredményeinek tartóssága is kevésbbé Pitt, Wolfe, Clive és Howe zsenialitásának eredménye, mint azon okoké, amelyek ezek vívmányait lehetővé tették. Északamerika jövőjét sem annyira az döntötte el, hogy Wolfe elfoglalta Quebecet, mely már előbb került volt angol kézre, hanem az a tény, hogy még a hétéves háború kitörése előtt ötnegyed millió angol kolonista telepedett meg Kanadában valami nyolcvanezer francia gyarmatossal szemben. Ha nem a hétéves háborúban esett volna el Kanada, akkor a francia forradalom vagy Napoleon háborúi során hódolt volna meg a britt fegyvereknek. Kevésbbé bizonyosnak látszott India sorsa és Dupleix zsenialitása ez irányban jobb reményekkel kecsegtette a franciákat, bár India a maga védtelenségében európai erőkkel szemben, annak volt kiszolgáltatva, aki a tengereken uralkodik, kivéve, ha valamely európai állam csaknem átjárhatatlan szárazföldi útjainak jut birtokába. Clive talán ép olyan kitünő vállalkozó szellem volt, mint Dupleix, csak hogy ő szükség esetén támogatást nyert egy szervezett kormánytól, amely érzékenyebb volt a kereskedelmi érdekek és népies törekvések nyomásával szemben, mint a francia ancien régime kormánya.

Kanada meghódítása a tizenhárom amerikai gyarmat elvesztéséhez vezetett. Ezek régi előszeretete az elkülönülés iránt soha sem volt

kiirtható. II. Károly és II. Jakab monarchikus alapon akarták az új angol gyarmatokat központosítani és e végből ugyanazzal a taktikával kezdtek velük szemben is eljárni, mint amelyet az angol városok puritán testületeivel szemben vettek alkalmazásba, hasonló módon vonva kétségbe ezek szabadságleveleit is. Massachusetts, Connecticut és Rhode Island szabadságleveleit egyszerűen elkobozták, miáltal ezek a gyarmatok oly sérelemre hivatkozhattak, amely közös volt az anyaország sérelmével. De míg a forradalom odahaza orvosolta a bajokat, semmit sem tett ez irányban a gyarmatokban. Igaz, hogy szabadságleveleiket visszaadták, de amikor a massachussets-i törvényhozás oly intézkedést hozott, amely hasonló volt az angol Bill of Rights intézkedéseéhez, a király megtagadta tőle hozzájárulását és a gyarmatosok továbbra is kötelesek voltak oly adókat fizetni, melyek kivetéséhez nem adták volt beleegyezésüket. Angliának ezt az elméleti jogát az amerikai gyarmatok megadóztatása tekintetében eldöntetlenül hagyták mindaddig, amíg Grenville igazságszerető lelkét bántani kezdte az a gondolat, hogy a gyarmatosok, akiknek jóvoltáért folytatták nagyrészt a hétéves háborút, megszabaduljanak annak költségeihez való hozzájárulástól. Walpole leszállította a gyarmatárúk után fizetendő illetékeket és szemet hűnyt a hajózási törvényeknek a gyarmatosok által való rendszeres kijátszása előtt is, Grenville azonban képtelen volt arra, hogy ilyen diplomatikus álutakon járjon. Meg akarta szüntetni a csempészetet; kinyilatkoztatta az anyaország

kormányának azt a jogát, hogy az kiterjesztheti hatalmát arra a széles területre is, amelyről a gyarmatosok azt hitték, hogy arról a franciákat az ő kizárólagos érdekükben üzték ki és keresztülvitte a bélyegtörvényt, amely nemzetközi adót szedett be a gyarmatosoktól anélkül, hogy azok törvényhozásait megkérdezte volna.

A franciák részéről való biztonság azt hitette el a gyarmatosokkal, hogy ők függetlenek Britanniától is és tekintve, hogy jelentős arányban voltak közöttük ügyvédek, nem voltak hiányában az erre vonatkozó plauzibilis jogi érveknek sem. Elismerték az angol parlamentnek azt a jogát, hogy külső adókat, mint aminők pl. vámilletékek, rájuk róhat, de tagadásba vette azt a jogát, hogy belső gyarmati adókat is kivethetne. Ez a megkülönböztetés az angol alkotmánytörténet jól megalapozott ténye és a királyok hosszú időn keresztül voltak élvezetében az illetékek fölött gyakorolt azon jogosultságuknak, amelyet az egyenes adózással szemben elveszítettek. De a puritán kolóniák angol ősei gondoskodtak róla, hogy a közvetlen megadóztatás joga a közvetett adózás jogához vezessen és bátran feltehető, hogy az amerikaiaknak az egyikre irányuló követelményét, ha az meghallgatásra lelt volna, hamarosan követte volna a másokra irányuló követelménye is. Semmiesetre sem kellett volna sokáig várni oly okokra, amelyek az elkülönüléshez vezetnek. Nem mintha a régi gyarmatrendszer különösebben kíméletlen, vagy zsarnoki lett volna, mert hiszen a gyarmati termelő, ha névleg a hazai piacra volt is szo-

ritva, ott legalább kellő védelemben részesült. De a gyarmatosok azt akarták, hogy teljesen maguk intézzék saját belső ügyeiket. Ez természetes és minden ízében angol követelmény volt, amelynek megtagadása ma egyszeriben a birodalom földarabolódását vonná maga után. De meg semmi ok sem volt arra, hogy megelégedést várjanak a gyarmatosok részéről oly kormánnyal szemben, amely magát Angliát sem elégítette ki. Békés megoldásról szó sem lehetett, mert az uralkodó osztályok, amelyek következetesen ellenszegültek még az angol reformkövetelményeknek is, aligha teljesítették volna azokat az amerikai kívánságokat, amelyek radikális újításokra irányultak. Nem is volt még precedens olyan önmegtagadó rendelkezésre, mint aminőt a gyarmati önkormányzat megadása foglalt volna magában és így a formális jog is III. György oldalán volt. Ámde nem mindig a törvényes dolgok azok, amelyek a helyes megoldást jelentik, aminthogy a jogszerűség igazolása nem bizonyítéka az államférfiúi bölcseségnek sem.

Az angol nép mindaddig támogatta III. Györgyöt, míg csak végleg kudarcot nem vallott, ellenben a háborúért való lelkesedés legfeljebb oly helyeken volt nagy, mint aminő Birmingham, amely fegyvergyárral és más stimulánsokkal bírt a hazafias hevület számára. Sok hiba történt György részéről is és a whigek is mindent elkövettek arra nézve, hogy a királyt tetterében megbénítsák, bizonyos joggal félve attól, hogy esetleges északamerikai sikerei önkényes intézkedésekre bátoríthatnák odahaza is. György

azonban nagyon valószínűleg még így is győzedelmeskedett volna, ha nem avatkoztak volna be a franciák és spanyolok (1778—79), akik így remélték a hétéves háború csorbáit kiköszörülni és ha Oroszország meg Hollandia fegyveres semlegessége nem működik közre, (1780) amely országok visszautasították Angliának a nyílt tenger átkutatására irányuló fenhéjazó követelményét. A kritikus pillanatban Anglia elveszítette a tenger fölötti uralmát és bár Rodney tengeri győzelme 1782-ben és Gibraltárnak ezt követő eredményes védelme (1779—1783) lehetővé tették számára, hogy türhető feltételeket érjen el európai ellenfelei részéről, az amerikai függetlenséget meg kellett adnia (1783). Mert Irország is forradalom előtt állott s az indiai britt birodalom is alapjaiban rendült meg. Így aztán az angol nép két nagy csoportja felbontotta a társszerződést, alighanem mindkettő előnyére. Bizonyos, hogy ma már mindegyik kormányának elég dolga van, anélkül is, hogy a másíknak a problémáit akarná megoldani és alig lehet elképzelni, hogy valamely állam egyensúlya és egyértelműsége fenntartható, ha két oly fél küzd benne az elsőségért, mint aminők a Britt birodalom és az Egyesült-Államok.

Közben Warren Hastings megmentette a szituációt Indiában azonban oly eszközökkel is, melyek ugyan fölötte állottak a keleti, de mélyen alatta az átlagos angol erkölcsi felfogásnak. Fáradozásaiért később üldözőbe vették a whigek, akiknek erkölcsi felháborodását kiélesítette az afölött érzett megbotránkozás, hogy indiai eredetű arany-

nyal sikerült őket az 1784-iki általános választások alkalmával megbuktatni. Írországot törvényalkotási függetlenségének engedélyezésével sikerült megnyugtanni (1782), oly intézkedéssel, mely egyrészt túlságosan tág, másrészt túlszűk volt ahhoz, hogy igazi megoldást nyújtson problémái számára. Túl tág volt, mivel ez a Grattan-féle parlament, a birodalmi parlament mellé, nem pedig annak alárendelt testület volt és ennél fogva nem volt olyan magasabb fórum, amely a kettő között előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekövetkező nézeteltéréseket elsimíthatta volna.

Túlszűk pedig annyiban volt, amennyiben az ir közigazgatási hatóságok továbbra is az angol miniszteriumnak maradtak felelősek, nem pedig az ir parlamentnek. Emellett a parlament nem is képviselte az ir népet: a katolikusokat kizárták belőle, sőt 1793-ig szavazati joggal sem ruházták fel őket. Hatvan parlamenti ülésük három család kezében volt és a tagok többségét megvásárolt választókerületek szállították. Alig képzelhető a rendezettség kétségbeejtőbb hiánya: korrump arisztokrácia, féktelen köznép, széthúzó kormány, megoszlott nép, — így ítéli meg a helyzetet egy azon időbeli politikus. Végre is a protestánsok ulsteri lázadásának, a délvidéki katolikusok felkelésének és a francia invázióknak hatása alatt, Pitt megvesztegette és arra bírta a választókerület-szállítókat, hogy egyezzenek bele az Angliával való unióba (1800-ban). Harminckét ir főnemes, huszonnyolc világi és négy egyházi, volt kiszemelve a lordok házába és száz ir képviselő az alsóházba. A római

katholikus emancipáció megvalósítását azonban, amelynek gondolatával szintén foglalkoztak, III. György előítéletei folytán elhalasztották, amíg csak ennek a reménynek éltető ereje teljesen el nem enyészett. Sokat idézik Grattan azon jóslatát, amelyet ez az ir szabadság megszorításáért bekövetkezendő megtorlásra vonatkozólag hangoztatott: «azzal fogunk bosszút állni — mondotta — hogy képviselőházatokba és alkotmányotok szívének kellős közepébe a királyság száz válogatott gonosztevőjét fogjuk kiküldeni». Ennek a jóslatnak idézésénél azonban rendszerint megfelelkeznek arról, hogy Grattan ennél azokra a tagokra gondolt, akiket a főurak és a választókerületek kortesei jelöltek, hogy őket a még megreformálatlan alsóházban képviseljék.

Az amerikai gyarmatok elvesztése árnyékot vetett az angol gyarmati vállalkozásokra, amely bizonyos maradandó hatásokat is gyakorolt az anyaország gyarmatpolitikájára. A szétválasztás nem győzte meg Angliát arról, mint ahogy azt gyakran hiszik, hogy az önkormányzat megadása a gyarmatok megtartásának egyedüli eszköze. Továbbra is csak úgy tekintették azokat, mint az angol kiviteli kereskedelem piacait és az a felfedezés, hogy az angol export Amerikába a függetlenítés után, ahelyett, hogy csökkent volna, még növekedett, kétséget támasztott az egész gyarmatrendszer értéke tekintetében, amelyek megmagyarázzák azt a viszonylag közönyös magatartást, amelyet a közvélemény velük szemben a következő fél-század alatt tanusított. A birodalom kereskedelmi érdekei ugyanis még mindig emelkedő

tendenciát mutattak és ha mezőgazdasági érdekek vezérelték is a XVIII. század belpolitikáját, mégis a kereskedelmi szempontok voltak azok, amelyek a britt terjeszkedés körvonalait meghatározták. Területet avagy erődítményeket is csak azért ragadtak magukhoz, hogy piacokat szerezzenek és illetve üzleti összeköttetéseiket oltalmazzák.

Ebből a szempontból India vált az amerikai gyarmatok elvesztése után az angol külpolitika uralkodó tényezőjévé. Az a pénzübeli érték, amelyet India képviselt Angliára nézve, messze túlhaladta összes külföldi birtokainak ebbeli értékét együttvéve. A keletindiai társaság alkalmazottai gyakran pár év alatt óriási vagyonekat halmoztak fel és ennek a vagyonnak az angol politikára gyakorolt hatása nyilvánvalóvá lett a század harmadik negyedében. Felsőzökkenette a vásárolható parlamenti választókerületek árait és ezáltal késleltette a reformot. Lehetővé tette az üzletembereknek azt, hogy kieroszakolják maguknak a lordok házába vezető utat és ott üljenek a földbirtokos nemesség mellett, sőt az ifjabb Pitt, abbeli törekvésében, hogy a vagyonos osztály politikai támogatását megnyerje, megkettőzte számukat. Végül, tudatosan vagy öntudatlanul kihatott ez a vagyonfelhalmozódás az emberek részéről a birodalom érdekeire vonatkozólag táplált nézetekre is és befolyásolta azon politikára vonatkozó szempontjaikat, amelyeket követniök kellett, ha ezeknek az érdekeknek szolgálatot akartak tenni.

Az a félszázad, amely az amerikai szabadságharcot követte, igazán nem volt terméketlen

egyéb irányokban sem, azokon felül, miket a keletindiai társaság működése jelölt. Kanadát sikerült megóvni az amerikai függetlenség által reá gyakorolt csábításoktól, hagyományos szokásjogának és törvényeinek bölcs elismerése által (1774) és az anyaországgal való viszonyt még erősítette az «egységes birodalom híveinek» odaözönlése, akik nem lettek volna hajlandók térdet hajtani egy köztársasági szeparatizmus előtt. Intézkedések történtek ezen kissé szét-húzó elemek kormányzására nézve is oly módon, hogy Kanadát két részre osztották, melyek egyike túlnyomóan francia, másika angol volt és mind-egyikük önálló törvényhozást kapott, hogy ott sérelmeinek kifejezést adhasson (1791). Ilyen módon a hétéves háború által adott impulzus túlélte az amerikai szabadságharcot a földgömb egyéb pontjain is. Hajóstiszteket, akik felszabadultak a háborús műveletek alól, a Csendes-óceán kikutatására rendelték ki és ezek közül való volt Cook kapitány is, aki Ausztrália és Új-Zéland partjait fűrkészte ki (1770). Az expedíció lelkes természettudósa, Banks következetesen Botany Bay dicséreteit zengte, de az új szerzeményt mégis csak fegyenctelepnek használták fel (1788), ami aligha volt szerencsés módszer az angol civilizáció kiterjesztése tekintetében. Ausztrália eredete Újanglia eredetétől abban különbözött, hogy míg a zarándokok az anyaországtól távolodtak el, Ausztrália esetében az anyaország akarta fegyencei eltávolítani. De egyik esetben sem játszott ezen ellenszenvnél szerepet az imperializmus.

Tény az, hogy ez időtájt India volt az angol

imperialisztikus érzelmek fő levezető csatornája. Igaz ugyan, hogy Nagybritannia 1784-ben ünnepeles nyilatkozatban jelentette ki, hogy idegen területek szerzése ellentétben áll az angol kormányzati elvekkel. Ámde Nagy Frigyes is úgy kezdte pályafutását, hogy cáfoló iratot írt Machiavelli ellen és Angliában is a külső körülmények és egyéb olyan momentumok, amelyek az imperializmus mellett szólottak, túlerősek voltak ahhoz, hogy azokkal szemben liberális intenciók érvényesülhettek volna. Így történt, hogy az egyedüli angol háború, amely a versaillesi béke és a forradalmi Franciaországgal való szakítás ideje között folyt, Tipoo szultán mysorei birodalmának feldarabolásával végződött (1792). A francia köztársaságiak fanatikus heve és Napoleon ambíciói a Britt szigetek biztonságát helyezték előtérbe Pitt számára, ámde amikor ezt a franciakon 1794 június 1-én aratott tengeri győzelem és az 1798-iki nilusi csata továbbá a hollandokon Camperdown-nál, a spanyolokon a Szt. Vince foknál 1797-ben, a dánokon Kopenhágánál 1801-ben, valamint a franciák és spanyolok fölött 1805-ben Trafalgárnál aratott győzelmek megszilárdították. Nagybritannia főleg arra koncentráltta erőit, hogy India és a távoli kelet fölötti uralmát kiterjessze s a velük való közlekedését erősítse. A nilusi csatának is az volt a célja, hogy Napoleont kiűzzék Egyiptomból, amelyet ez azért szállott meg, hogy állomásul szolgáljon neki Indiába és hasonló céllal szállotta meg Maltát is (1800). Mauritius szigetét is azért foglalta el, mivel az előnyös operációs bázist alkotott francia kalózok

számára a keletindiai kereskedelem ellenében. A Jóreménység fokát is meghódították 1795-ben, a hollandiaktól, a franciák ez elégtelen szövetségeseitől, tekintve, hogy ez jobb állomás volt az India felé vezető úton, mint Szent Ilona, melyet Anglia még 1673-ban szerzett meg ugyanattól a gyarmati vetélytársától. A Jóreménység fokát 1802-ben visszaadták, de 1806-ban újra visszaszerezték és 1815-ben végleg megtartották.

A távol keleten az angol uralmat hamarosan kiterjesztették, amiben különösen nagy érdemei vannak Wellesley márkinak, Wellington herceg bátyjának, aki túlbuzgóan ékesszóló nyilatkozataival arra törekedett, hogy javaslatainak békés hangjával engesztelje ki tetteit. Ceylont 1796-ban foglalták el a hollandusoktól és nem is adták többé vissza, mint ahogy azt az időközben szintén elfoglalt Jávával később tették. Nemsokára ezután angol telepeket létesítettek Singaporeban és a maláji félszigeten is. Indiában magában legyőzték és megölték Tippoo szultánt fővárosában, Seringapatamban, 1799-ben, a mahratta-törzset Assye és Argaum mellett 1803-ban leverték, a vezirt Oudh tartomány átadására kényszerítették, mignem az egész indiai partvidék és a Ganges völgye közvetlenül vagy közvetve angol uralom alá került. Ezeket a pontokat részint azért hódították meg, mert kívánatosabbak és hozzáférhetőbbek voltak az angolok számára, részint pedig azért, hogy megakadályozzák a franciák számára való hozzáférhetőségüket. A szegényebb és nehezebben megközelíthető hegyvidéki kerületeket, amelyek

amellett idegenek benyomulása szempontjából is elszigeteltek voltak, meghagyták a bennszülött uralkodóknak.

Napoleon végleges leverése, amelyhez Anglia nagyobb mértékben járult a spanyol félsziget által Napoleon ellen 1808—1814-ben viselt háború támogatásával, mint a waterlooi kegyelemdöféssel, megszilárdította India fölötti győzelmét és a világ kereskedelmi útjai fölötti birtokát. Egyedüli további kihatású balsikere e háború alatt a Whitelocke-vezette s Buenos-Ayres ellen irányult 1807-iki expedíció volt. Ezt a támadást nem is ismételték meg többé, mivel a Spanyolok Napoleon elleni fellázadásukkal Anglia szövetségeseivé válván, bajos lett volna ezek gyarmatait elsajátítani és így Délamerikát magára hagyták, hogy latin és nem teuton befolyás alatt feleljen meg rendeltetésének. Ezzel szemben megszerezték a legtöbb nyugatindiai szigetet, Hondurással és Guyanával élükön, ezekkel is növelve a birodalmat, amely immár megvetette lábát a világ minden részében. Ezen térfoglalásoknak nagy önkormányzati közösségekké való fejlesztése, a Britt-birodalom egyedülálló és igazi vívmánya a XIX. század műve volt. Ennek megvalósítását pedig azok a változások tették lehetővé, amelyek az ipari forradalom neve alatt ismereteseek.

VII. FEJEZET.

Az ipari forradalom.

Az ipari forradalom kifejezés Toybee Arnold-tól ered és ma általánosan el van fogadva azoknak a gazdasági változásoknak a megjelölésére, amelyek Angliát agrár társadalomból ipari társadalommá alakították át. Az a korszak, mely alatt ezek a változások végbementek, a dolog természeténél fogva nem fixírozható pontosan, de általában a XVIII. század közepétől kezdődőleg III. György uralkodásának végéig számítják azt. Itt azonban két szempontot kell figyelembe venni: az első az, hogy a fejlődésnek épügy megvolt a maga kereskedelmi szaka, mint a földművelő és az ipari és másodsor, hogy ez az utóbbi korszak is voltaképen csak a döntő jelentőségű éveit foglalja magában annak az időnek, amely a specializáció és a kiterjedés egész folyamatát tekintve, az angol gazdaságtörténelem évszázadait vette igénybe. Emellett a földművelő korszakot megelőzőleg volt egy állattenyésztő korszak is, ez azonban az angol történelem szemléletén kívül esik, mivel úgy az angol, mint a kelta nép, amely amazt megelőzte, túlvolt már az állattenyésztés fokán, mielőtt az írott angol történelem kezdetét vette volna. Mindezen fokoknak más-más társadalmi szervezet felel meg: az állattenyésztés fokán ez a szervezet patriarchális volt, a földművelés fokán hűbéri, a kereskedelmi fokon plutokratikus és

az ipari fok végül a demokrácia irányába vezet. Természetes, ezek a fokok belenyúlnak egymásba és manapság minden nemzeti állam részben állattenyésztő, részben földművelő, részben kereskedelmi és részben ipari. Csak oly értelemben jelölhetünk meg tehát valamely nemzetet ezen ágak egyikével, hogy azzal csak annak jellemző vonását állapítjuk meg.

Ez a fejlődés annak az uralomnak volt eredménye, amelyet az ember a természet fölött mindinkább elért. Az állattenyésztés fokán a természet nyújtotta anyagokból él és önmagától vajmi kevéssel, vagy épen semmivel sem járul ehhez. A földművelés fokán megmunkálása és uralma alá veszi a földet, szolgálatába fogadja a szelet és a folyamokat, hogy megőröljék gabonáját és vízzel lássák el földjét. A gondviselés minden szükséges dologgal ellátta ugyan, de soká tart amíg ezek hasznát felfedezi és rájön azon eszközökre, amelyek segítségével azokat használnia kell. A kereskedelmi és ipari fokokon a szelet és vizet, meg a gőzt és elektromosságot a szállítás, a közlekedés és a gyárpar céljaira is alkalmazásba veszi. Ám ezen uralmat a természet fölött csak úgy tudja fejleszteni, hogy ha a specializáció, az együttműködés és az expanzió kölcsönösen összefüggő folyamatait is segítségül hívja. Egy magányos pásztor megélhet nyájából minden külső segítség nélkül is; az egyes család is biztosíthatja a maga mezőgazdasági existenciáját és a primitív angol család átlagos birtokrésze a «hide» valóban magában foglalta egy-egy részét az életfentartás minden eszközének: a szántóföldnek, a legelőnek és az erdő-

nek. Ez a családi függetlenség sokáig állott fön­n és a házi főzés, sütés, mosás még mai napig sem szüntek meg teljesen. A kezdetleges falu mindegyik családja maga végezte minden munkáját. Amikor azonban szükségletei és kényelmi igényei emelkedtek, akkor a földesúr az egyes háztartás számára megvalósíthatatlan könnyítések­ről gondoskodott, mint pl. malomról, sütő­déről, borsajtóról. Igaz, hogy ezeknek a dolgok­nak a tulajdona nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy a főúr megtartsa uralkodó helyzetét a fa­lusi községgel szemben. Ezek egyikét-másikat már korai angolszász időben úgy is említik, mint a hű­bérúr jogait megállapító kvalifikációkat, aki ezek birtokába jutva, egyszersmind monopóliumot is követelt ezen jogosultságok fölött, amennyiben hűbéresei kötelesek voltak gabonájukat az ő mal­mában őrltetni és így tovább. Voltak azonban oly dolgok is, amelyek elvégzésére nem vállalko­zott és ennél fogva majd itt, majd ott kezdett egy­egy parasztember specializálódni oly foglalkozási ágakban, mint aminő a kovácsé, az ácsé és a kőművesé. Ez a munkamegosztás együttműkö­désre vezetett és a családi gazdaságnak falusi gazdasággá való kiterjesztését vonta maga után. Mialatt a kovács az egész falú részére végezte a kovácsmunkát, másoknak viszont az ő vetését és aratási munkáit kellett elvégezniök.

Így fejlődtek ki a falvakon belül az egyes iparágak és elmaradt országokban, mint amilyen India, ahol a nagy távolságok és a közlekedési eszközök hiánya folytán a falvak elszigeteltek és önmagukra utaltak maradtak, ez a falusi gazdálkodás állandósult és az egyes iparágak

örökletesekké lettek. Nyugateurópában azonban, amint a rend a sötét évszázadok zürzavara után lassanként kialakult, megnyiltak a közlekedési hálózatok és kereskedelmi utak is, minélfogva egész falvak kezdtek specializálódni bizonyos fajta iparágakban, más árúk termelését más községekre bízva. Ezen árúk kicserélése érdekében piacokat és vásárokat honosítottak meg különböző alkalmas központokban, amelyek ismét oda vezettek, hogy a kereskedők és üzletemberek is speciálizálódtak, mint oly foglalkozási ág képviselői, amely maga nem vesz részt a termelésben, hanem csak az ipari termékek kicserélődéséről gondoskodik. A helyi ipartelep-ek és piacok fejlődése folytán a falvak városokká fejlődtek, a városok pedig az általuk iparcikkkel ellátott terület terjedelméhez képest növekedtek meg. Oly város például, mely egész nemzetet volt képes készárúkkal ellátni, szükségképen nagyobbra nőtt oly városnál, amely csak egy grófság szükségleteit volt képes kielégíteni. A piacok ezen kiterjedése annyit jelentett, hogy a városok mind nagyobb mértékben specializálódtak egy vagy több iparágban, saját szükségleteik nagy részét pedig máshonnan szerezték be. Ez az egész folyamat pedig azon alapult, hogy a civilizáció mind komplikáltabbá vált és mindinkább megsokszorozta azoknak az eszközöknek a számát, amelyekre szüksége volt a világ munkájának elvégzése céljából.

Az az aránylag egyszerű szervezet, amelyet a feudális társadalom kialakított, leomlott ezen változások erejének a hatása alatt s az ipar és

kereskedelem szükségleteinek tökéletesebb kielégítése végett oly középosztályra volt szükség, mely sem főnemeseket, sem jobbágyokat nem foglal magában. De szükség volt kézművesekre is, úgy hogy a XIV. század közepétől kezdve valósággal menekülésszerűleg költöznek a falvak lakói a városokba. Ezzel egyidejűleg ment végbe egy másik változás is. Senki sem volt gazdag a szó modern értelmében a középkor elején, de viszont a nyomorúság mai formáit sem ismerték, nem volt tehát szükség szegényügyi törvényhozásra. De az ember tevékenységi körének tágulásával fokozódni kezdtek a szegény és gazdag közötti különbségek is. Nem nagy a különbség lassú és gyors futó között, ha a versenypálya csak néhány méternyi. De nagyobbak az esélyek, ha az néhány száz métert kitevő és különösen nagyok, ha a versenypálya mértföldekre menő. Épűgy, ha a gazdasági operáció terjedelme a kis falusi piacra szorítkozik, a tehetség is csak szűk határok között mozoghat és még a zseniális pénzember sem válhatik nagyon sokkal gazdagabbá, mint a szomszédja. De ha piaca egész nemzetre terjed ki, a vagyonszerzés eszközei is tágulnak s a gazdag még gazdagabbá válik, a szegény ember pedig ennek megfelelő arányban szegényebbé. Ennélfogva, attól az időtől, hogy a XIV. században és a következő századokban a nemzeti piac világpiaccá tágult, ezzel egyidejűleg fejlődnek egymás mellett a kapitalizmus és a nyomorúság is. Annak oka, hogy miért van a régi időkhöz viszonyítva manapság oly sok milliomos, de egyszersmind oly

borzasztóan nagy nyomor is, abban rejlik, hogy az egész világ ma egy piac és a gazdasági műveletek terjedelmét csak a földgömb korlátolja.

A világ szükségleteinek ellátása mindinkább kevesbbedő nagytermelők vagy gyárosok kezébe kerül, ahelyett, hogy a kistermelők nagy számának kezébe kerülne, ez az állapot pedig az egyre táguló piacok és fejlődő munkamegosztás következtében következett be. Egész nemzetek specializálódtak többé-kevésbé ilyen módon: egyesek az egész világ gabonaszükségletét, mások annak szenét, ismét mások olaját termelik, vagy szállítási eszközeit állítják elő. Joggal merül fel ma már az a kérdés, hogy nem kellene-e ezen folyamatnak gátakat vetni és nem volna-e kívánatos, hogy egy nemzet vagy birodalom teljesen önmagára legyen utalva, tekintet nélkül a terjeszkedés és a munkamegosztás gazdasági előnyeire és tekintet nélkül arra, hogy minél inkább áll a maga lábán, annál kevésbé kereskedhetik másokkal, mivel nem exportálhat, ha nem importál és ha minden nemzet összes szükségleteit maga elégíti ki, sem eladni nem fog más nemzeteknek, sem venni nem fog tőlük.

Az angol történelemben két oly korszak volt, mely alatt ezek az általános irányzatok különös jellegzetességgel léptek föl: az egyik periódus a középkor végén, a másik III. György uralma alatt állott be. A jobbágyság rendszerének letörése, a szabad munka nagy tömegének és beruházás után kutató tőkének kiképződése, új világrészek és piacok felfedezése hirdették a középosztály és a kereskedelem korszakának

elkövetkezését. A szokás, mely a középkorban a legtöbb ügyet szabályozta, helyet adott a verseny törvényének, mely dacolt minden szabályozással, minélfogva Anglia vállalkozók nemzetévé lett, akik egyformán zsákmányolták ki az egyházat, Spanyolországot, Írországot, sőt gyakran magát az angol társadalmat is: Hiábavaló volt mindaz a sok törvény, melyet csalárd kereskedők ellenében hoztak, mindezek nem állhatták útját a gazdasági fejlődésnek. Az új gyárak termékei nem versenyezhettek minőségileg a régebbi, házilag gyártott árucikkekkel, tekintve, hogy ezeket nem gazdasági szempontok figyelembevételével termelték. Még mai nap is jobbak azok a ruhák, amelyeket vén leányok odahaza kötnek, azoknál, amelyeket nagy tömegekben vetnek piacra, mivel amazoknál sem idő, sem pénz nem jön számításba, mert a foglalatosság, nem pedig a megélhetés kedvéért készítik azokat és ennélfogva több munkát szentelhetnek termékeiknek, mint szentelhetnének akkor, ha élniök kellene belőle. Ugyanez volt az eset a régebbi idők otthoni termékeivel is, amelyekkel összehasonlítva az új gyári termékek silányabbaknak bizonyultak. Ha ugyanis a gyáros iparcikkeiből meg akar élni, bizonyos megszábotott időn belül bizonyos mennyiséget kell termelnie. Ezek az otthoni melléktermékek azonban csak addig tudtak fönmaradni a gyári termelés eredményei mellett, amíg ezt a gépipar fejlődése a XVIII. században megengedte. Addig a gyári rendszer, ha bizonyos kezdetleges fokban meg volt is, nem volt teljesen kifejlődve. Amennyire azonban kialakult, egyet

jelentett az eredményesebb munka térfoglalásával, egészében véve pedig vagyont hozott a nemzet számára, de elszegényedést ezer meg ezer egyéni háztartás számára.

Hasonló volt az ipari forradalomnak a mezőgazdasági szervezetre gyakorolt hatása is. A régi rendszer, amely mellett a parasztok felváltva műveltek meg a nyílt mezőkön bizonyos földdarabokat, kétségkívül helytelen volt, ha csak a földből kihozott jövedelmet tekintjük az egyedüli kritérium gyanánt. Azonban eleget termeltek ezen módszer mellett az egyes falusi község számára és a parcellákból kihozott fokozottabb termelés a nemzeti vagyon egészét növelte és növelte azok jövedelmét is, akik a mezőgazdasági munkát a földművesek rovására irányították. A községre háruló kiadás emellett inkább csak potenciális volt, mint valóságos és oly közterületek, amelyek ma milliókat érnek, minden jog ellenére kerültek a földbirtokosok kezébe. Ezt a törvényteleniséget orvosolták ugyan 1549-ben, de nem az által, hogy megszüntették ezt a birtokrendszert, hanem az által, hogy azt törvényesnek ismerték el azon feltétel alatt, hogy «elegendő» közterület marad fenn. Ha az elbirtokló elégnék találta a fenhagyott területet, a zsellérek ellentmondása nem sokat ért, sőt ellenállás esetében még meg is büntették őket. Anglia azonban még mindig elég nagy volt a maga három és fél millió lakosa számára és Erzsébet királyné egy törvénye úgy intézkedett, hogy minden új lakóház négy árnyi önálló területen épüljön. Ez a megelőzése annak a későbbi követelménynek, mely a közmondásos három árnyi területnek és egy tehénnek a bir-

tokára irányúl, bizonyos fokig megakadályozta a túlságba vitt munkamegosztás elterjedését. Ezen önálló családi házak bérlői ugyanis a maguk jószántából is megtoldták egy kicsit foglalkozásukat, mint bér munkások vagy községi mesteremberek. A XVII. században a földesurak földéhségét eléggé jóllakatták azokkal a javaslatokkal, amelyek földek lecsapolására és feltöltésére vonatkoztak. Ily módon széles mocsárterületeket vettek művelés alá.

Az angol gazdasági élet meghatározó jellemvonása a XVII. század folyamán és a XVIII. század első felében nem is annyira az industrializmus és mezőgazdaság volt, mint a kereskedelem. Az újonnan felfedezett és kifejlesztett kereskedelmi utak segítségével Nyugatról és Keletről egyaránt szívták fel az oly árukat, mint aminők pl. dohány, tea, kávé, kakao, cukor, rum, fűszerek, narancs, citrom, szőlő, selyem, gyapot, rizs, stb., amelyeket addig az ideig Anglia valahogy nélkülözött. De a fődolog mégis a világ szállítási iparának ellátása volt. A hajóépítés volt a leghíresebb angol iparág és amikor Nagy Péter cár meglátogatta Angliát, idejének legnagyobb részét a deptfordi hajógyárban töltötte. Ezen beviteli cikkek egyikéért-másikáért Anglia éppen szállítási szolgálataival fizetett és ez a viszony, amennyire azt India példája mutatja, inkább a rablás, mintsem a kereskedelem eseteit mutatja. De a mindinkább növekvő behozatalért végre is exporttal kellett fizetni. Lehetetlen kategorikusan megállapítani, hogy vajon a bevétel kényszerítette-e ki a kivittelt, vagy megfordítva, mert a kínálat éppannyira

szüli a keresletet, mint amennyire a kereslet hozza létre a kínálatot. Bizonyos, hogy nem lehet szó komoly dohánykeresletről Angliában, mielőtt csak egy angol is elszítt volna egy pipát. És ha Erzsébet királyné idejében egy angol kereskedő ezerszámba vitte ki a kaschmir-szövetet Bokharából, ezt bizonyára előzetes megrendelés nélkül tette. Ámde úgy a kivitel, mint a bevitel csak együttesen fejlődhetnek ki s azok a méretek, amelyeket az angol kereskedelem öltött Walpole idejében, éppannyira megkívánták a kivitelt, mint a bevittet és az előbbi nem is lett volna megvalósítható az angol ipar kifejlesztése nélkül.

Anglia különösen azért volt kénytelen exportálni a gyarmatokra, mivel a gyarmatok a hajózási törvények szerint Angliába voltak kénytelenek exportálni és Walpole azon rendelkezése, amellyel részben megszüntette, részben csökkentette a gyarmati árúkra kirótt illetéket, mutatja, hogy mily fokban bátorították ennek a bevittnek a fejlesztését. A gyarmati dohány, rizs, gyapot, cukor ellenértéke gyanánt Anglia főleg gyapjút és később gyapotárúkat küldött. Ezeket az árúkat sokáig házilag vezetett iparágak dolgozták fel Angliának juhtenyésztő kerületeiben, különösen Yorkshire-ban. Nem egy négy árnyalattal bíró falusi házban ott látjuk még akkor a rokkát és számos helyen a szövőszéket. A kész szövetet lóháton vagy szekereken küldték piacokra és vásárookra, hogy ott akár az export, akár a hazai fogyasztás céljaira eladják. De 1764 és 1779 között egy sereg találmány, mint pl. az Arkwrighté, Hargreavesé és Cromptoné az egyszerű rokkát komplikált gépezetté formálta át,

mely lehetővé tette, hogy számos szövőmunkás munkáját egyszerre végezze. Ezzel a nemzeti termelés ismét egy lépést tett előre az egyes munkás rovására, aki elkeseredésében gépromboláshoz folyamodott, hogy munkájának elvesztését így boszúlja meg.

Hasonló változások következtek be a gyapotszövés és más iparágak terén is azzal az eredménnyel, hogy Anglia egész gazdasági strukturája átalakult. A telkes gazda nem engedhette meg magának az új és drága gépek beszerzését, keres orsói és rokkái pedig végkép alul maradtak a versenyben. Mindezen találmányok nagy gyárakat követeltek meg s a munkások valamennyien ideterelődtek, ahelyett, hogy mint régebben, elszórt otthonaikban dolgoztak volna. Nagyszámú lakosság nőtt ki így ezen új és mesterséges ipari centrumok vidékén. Ezek telephelyét azonban természetes okok befolyásolták: elsősorban a víz, mint a legkönnyebben hozzáférhető erő az új gépek hajtására és így a városok, mint ipari centrumok, a folyók partjain épültek ki. De Watt gőzgépe hamarosan fölöslegessé tette a vizierőt és a gőzerő számára szén és vas voltak a főszükségleti tárgyak. Ezért a gyárak oda igyekeztek koncentrálni, ahol vas és szén volt található. Az ezen anyagokkal szemben érzett szükséglet teremtette meg a vas és szén feldolgozását végző iparágakat. Emellett a régi szállítási eszközök: a teherhordó állatok, a társzekerek és a régi utak csakhamar meg nem felelőknek bizonyultak az új szállítási követelmények számára. Egy időre csatornák váltak a kedvenc helyettesítőkké és sok ilyen csatornát is építettek. Ekkor

Macadam feltalálta az ő utépítési módszerét és Stephenson kifejlesztette a gőzmozdonyt, mire a vasut is életbe lépett.

Ezekkel a változásokkal karöltve járt a mezőgazdasági reform. A váltógazdaság meghonosítása növelte a talaj értékét, mire a parcellázásra vonatkozó törvények százait forszírozták keresztül oly parlamentben, amely nem foglalt magában képviselőket azok részéről, akik ezen fejlemények alatt legtöbbet szenvedtek. Ezt a folyamatot támogatta a további specializáció, mely az ipari forradalmat követte, miközben a mezőgazdasági munkás a gyár versenyének hatása alatt felhagyott a szövással, a szövőmunkás odahagyta házát és négy árnyi földjét, hogy annak a gyárnak közelében keressen lakást, amelynek szolgálatába állott. Az az Erzsébet idejéből fennmaradt törvény, amely ragaszkodott a négy árnyi földterülethez minden falusi ház mögött, hatályát veszítette. De ezért még a gyárvárosok negyedei is akár kertvárosok maradhattak volna, ha ennek az intézkedésnek a remiszenciái elég erősek lettek volna ahhoz, hogy a gyári rendszer fejlődését megakasszák. A falvak parcella-mozgalmának végeredménye az volt, hogy megfosztotta az összességet közterületeinek legnagyobb részétől, hogy megakadályozta a mezőgazdasági munkást minden jogának gyakorlásában azzal a földdel szemben, melyet művelt és megfosztotta őt a tulajdonnak attól a mágikus erejétől, mely Arthur Young-gal szólva homokot is arannyá varázsolt.

A népességnek ezen változott gazdasági viszonyokhoz való elkerülhetetlen hozzáalkalmazko-

dása teljesen átalakította annak megoszlását. Eddig Anglia progresszív és vezető részei délen és keleten voltak, a konzervativizmus északon és nyugaton talált menedéket, — ez a vidék lázadt volt föl annak idején a Tudorok ellen és harcolt I. Károllyal is. A déli és keleti részen voltak az ipari centrumok is, mivel a vasat már szénnel, nem pedig fával olvasztották és minthogy így a fát szénnel helyettesítették, az északi szén- és vasbányák közelsége ide vonzotta a nemzet iparát, miközben éghajlatának speciális vonásai a déli Lancashiret tették a gyapotszövés központjává. Ezt az átalakulást követte a népesség és a politikai hatalom eltolódása. Manapság déli Anglia, eltekintve Londontól és néhány más kikötőtől, alig tesz egyebet, mint fogyaszt és foglalkozásai is nagyrészt élősdie természetűek. Annak a munkának, gazdagságnak és kereskedelemnek, amely a birodalmat fentartja és annak terheit viseli, északon van az eredete és ott vannak létfeltételei.

A népesség nemcsak megváltozott, hanem egyszersmind gyorsan meg is szaporodott. A parasztok elűzése kicsiny földjeikről a középkori Angliában, hasonlóan a mai Franciaország viszonyaihoz, úgy hatott, mint a népesség szaporodásának hátráltatója. Ennek bérkaszárnnyakban való összezsufolódásával azonban egyaránt gyengült az erkölcsi és az okossági szempontokból eredő tartózkodás a városi lakosság körében, miközben a falvakban a jóhiszemű, de rosszul alkalmazott békebírói eljárás, amely a munkások koldusbéreit azzal akarta kiegészíteni, hogy kinek-kinek gyermekei számára hoz képest bizo-

nyos családi pótlékot engedélyezett a községi adóból, hasonló hatást gyakorolt. Az eredmény a népesség általános szaporodása volt, amit a hazafiak örömmel üdvözöltek, mert azt remélték, hogy így szerezhetik meg azt a sok katonát és tengerészt, akikkel Napoleont le akarták verni. Ez az eredmény azonban gondolkodóba ejtette a közgazdászokat, mint Malthus-t, aki ebből a jelenségből azt a természeti törvényt vezette le, hogy a népesség szükségszerűleg túlfejlődik a gazdasági élet nyújtotta lehetőségeken. Malthus nem látta előre a birodalom szükségleteit, sem azt nem fontolta meg, hogy a napjaiban észlelt gyors népességszaporodás főként annak volt az eredménye, hogy a proletáriátus nagy része nélkülözte a kényelem és tisztességes megélhetés minimális életszínvonalát is. Az ipari forradalom nélkül Anglia nem is lett volna képes benépesíteni azokat az országokat, amelyeket megszerzett magának.

A népnek ez a számbeli megnövekedése és átalakulása adta meg a kegyelemdőfést a régi politikai rendszer egyenetlenségeinek is, amely rendszer mellett a népességnek élettől duzzadó és munkában kimerülő rétegei képviselő nélkül voltak, miközben a parlamentben oly városok kiküldöttei ültek, melyek annyira leromlottak, hogy misem maradt belőlük, leszámítva egy kis zöld sáncárkot, egy parkot vagy egy kőfal ruináját. A francia forradalommal, majd Napoleonnal folytatott harcok a hagyományos előjogoknak újabb haladékat adtak és további tizenhét éven át a toryk voltak azok, akik a háború tűnő dicsőségének mezébe öltözve tartották kezükben az alkotmányreform biztonsági szelepét. 1832-ben

aztán az egyik általános választás után, mely éppen e kérdés jegyében folyt le és a lordok házában a választókerület-tulajdonosok és kortes-szavazatok szabadsága érdekében kifejtett további ellenállása után az a fenyegetés, hogy új főrendeket fognak kinevezni, egy töredéket arra bírt, hogy tartózkodjék a szavazástól, ami elegendő volt arra nézve, hogy az első reform-javaslat keresztülvitelét biztosítsa. Ez túlmérsékelt rendszabály volt ahhoz, hogysem az országot a politikai forradalom örvényéig vihette volna, amennyiben — nagy körvonalaiban jellemezve — néhány szegény szavazót megfosztott ugyan választójogától, de a közép- és kispolgári osztály tömegét hozzájuttatta e joghoz. A teljesen megszűnt választókerületeket nem keltették életre, de sokat tartottak fenn a nagyon kis kerületekből és az új városok képviselője is kissé szűkkeblű és megszorított volt. Ennél jóval radikálisabb volt az a későbbi rendszabály, amely a városi munkások legtöbbszörének is szavazati jogot biztosított és a melyet egy tory miniszter, Disraeli nyújtott be 1867-ben, amikor is az minden nehézség nélkül ment keresztül a lordok házában. A legutolsó választói reform, mely a mezőgazdasági munkásokat is felruházta a szavazati joggal, az 1884-iki Gladstone-féle javaslat csak másodszor és csak hosszabb agitáció után ment keresztül a felsőházban.

A politikai felszabadulás azonban az ipari forradalomnak csak egyik eredménye volt; a másik a kereskedelmi expanzió. Anglia végérvényesen és elhatározó módon specializálódott bizonyos iparágakban, ezt azonban csak úgy tehette,

hogy ha kívülről érkező oly nyers anyagokra támaszkodik, melyek másnemű szükségletei kielégítését biztosítják. Minél több iparág exportját vállalta, annál nagyobb fokú bevitt is igényelt olyan megrendelők részéről, akiknek vagyontól saját gazdagodása függött. Anglia különösen élelmiszer-szükségletei kielégítése tekintetében került ilyen módon függésbe a külföldi termelőkkel. A háború alatt az idegenből érkező gabonaellátás annyira akadályozott volt, hogy az import éppannyiba került, mint az odahaza való termelés került volna, a békekötés után azonban az árak esni kezdtek, mire a farmerek és a földbirtokosok, kiknek járadéka végeredményében a gabona áráról függött, védelmet követeltek, még pedig abban az arányban, amelyben azt a bevitt cikkek széleskörű vámtarifája révén az iparosok is élvezték. Ezzel szemben a gyáriparosok olcsó táplálékot követeltek munkásaik számára, hogy azután alacsony béreket fizethessenek nekik. Ennek a két igénynek a kompromisszuma az 1814-iki és 1828-iki gabonatorvény, amelynek értelmében a vámtételek emelkedtek, ha az árak estek, és estek, ha az árak emelkedtek, különös kedvezményt nyújtva a gyarmati búzának.

Az 1832-iki reformtörvény azonban a gyáripar gyors fejlődésével egyidejűleg, a parlament hatalmi súlyát a földbirtokos osztályról a gyáriparosok osztályára vitte át. Az ipari munkásokat meggyőzték arról, hogy a vámtarifa visszavonása nagy mértékben növelni fogja munkabérük értékét és az irországi rossz burgonya-termés az 1845—46. években parancsolóvá tette az importált élelmicikkek szaporítását. Ehhez

képest Sir Róbert Peel 1846-ban oly törvényjavaslatot nyújtott be, amelynek az volt a célja, hogy fokozatosan megszüntesse a gabonavámokat és csak átírási illeték fejében hagyott fenn egy shillinges tételt, de valami húsz évvel később ezt is megszüntették. A gabonatörvényeknek ez a megszüntetése azonban nem hatott ki jelentősebb módon a gabonaárakra, amelyek rohamos hanyatlása a következő időkben arra vezethető vissza, hogy úgy a gyarmatokon, mint a külföldi országokban nagy mértékben fokozták a gabonatermő területeket. Ezzel azonban egyszerre rendkívül megnövekedett a kínálat és így Anglia fokozatosan hozzájutott a nagyobbodó területek és a hanyatló árak összes előnyeihez. Nyilvánvaló, hogy a vámtétel fenntartása, amely 1828-ban huszonnégy shillingben volt megállapítva, amikor egy quarter búza ára 62 shilling körül volt, megakadályozta volna az áraknak egészen a vámtételek értékén aluli összegre való hanyatlását, ami valósággal bekövetkezett. Nem kevésbé bizonyos továbbá az is, hogy megakadályozta volna a gabonatermő területek további fejlődését a gyarmatokban és a külföldi országokban egyaránt, de épúgy akadályozta volna az angol importot a gyarmatokból és az exportot a gyarmatokba.

Tény az, hogy a gabonabevitel rendkívüli megnövekedése segítette Angliát abban, hogy 10 éven belül megduplázhassa a kivitelt. Ez pedig az általános kereskedelmi szabadságnak volt az eredménye, amelynek a gabonatörvények megszüntetése csak egy része volt. A XVIII. század harmadik negyedében száz és száz tör-

vényt hoztak, melyek a törvénykönyvek lapjainak ezreit töltik meg, s amelyek mindenféle fajtájú beviteli cikkekre a zürzavaros vámok végtelen sorát vetik ki. Ezek a törvények drágává tették a vámdíjak behajtását és könnyüvé azok kijátszását, ennél fogva az az iparág, amelyet legjobban elősegítettek, a csempészet volt. Az ifjú Pitt, Adam Smith hatása alatt, akinek a nemzetek vagyonságáról szóló munkája 1776-ban jelent meg, redukálta és egyszerűsítette a vámilletékeket, bár még mindig fennállott 443 törvény, amikor 1825-ben Huskisson és más felvilágosult államférfiak keresztülvitték ezen számnak 11-re való leszállítását. Ez a tarifareform, ahogy azt annak hívei nevezték, nagy lépést jelentett a szabadkereskedelem irányában. Peel fokozatosan magáévá tette ennek elveit, okulva azon balsikerein is, melyekkel abbeli törekvései jártak, hogy a fennálló illetékeket retorzió céljaira használja fel. Így aztán 1841 és 1846 között 605 árucikkre kirótt vámtételeket teljesen megszüntetett, 1035-re kirótt tételeket pedig redukált, egyenes jövedelmi adót honosítva meg az ilyenformán kiküszöbölt közvetett adók helyébe. Ezt a folyamatot aztán Gladstone tetőzte be és így fejlődött ki az, amit szabadkereskedelemnek neveznek, mint az angol pénzügyi politikának alapvető elve.

Ez nem annyit tesz, hogy be- és kiviteli cikkekre semmiféle vámot sem rónak ki, hanem egyszerűen csak annyit, hogy azokat az illetékeket, amelyeket kivetnek, tisztán a nemzeti jövedelemszerzés céljából róják ki és sem a fogyasztót nem akarják védelmezni azon árúk

exportja elől, amelyeket ő vásárolni óhajt, sem pedig a gyárost azoknak a behozatalával szemben, amelyeket ő készíteni kíván. A földdel és az iparral kapcsolatos nagy érdekek összefüggése megszűnt, azok elkülönültek. Az ipari termékek védelme sem élte sokáig túl azt a sikeres támadást, amelyet a gyárosok intéztek a földesurak és farmerek védelmezett termékeivel szemben. A hajózási törvények visszavonása aztán betetőzte a rendszert: az angol hajózás igazán nem igényelt már védelmet, de a gyarmatárúk vámmentes bebocsátása és az idegen országokkal szemben ezen árúk kereskedésére nézve fennállott zárlat megszüntetése, aligha kompenzálta a gyarmatokat azon veszteségért, amelyet az angol piacon való kizárólagosságuk megszüntetésével szenvedtek. Mindamellett az ügyek egész menete tudatosan és öntudatlanul arra irányult, hogy az egész világot egy nagy ipari méhkassá alakítsa át, ahelyett, hogy végtelen számú önelégült és különálló kaptárakat tartson fenn. A falusi piac tartományi piaccá szélesedett, ez nemzetivé, a nemzeti birodalmivá, a birodalmi pedig világpiaccá.

Ezzel azonban még nem fejeztük be az ipari forradalom eredményeinek felsorolását, mert társadalmi problémáink legnagyobb része is közvetlenül vagy közvetve erre a forrásra vezethető vissza. Legáltalánosabb hatása ebben az irányban az volt, hogy hangsúlyozta, sőt túlzásba vitte a munkamegosztás tendenciáját. Nemcsak az következett be ennél fogva, hogy a legtöbb munkásnak ma már csak egyfajta munkája van, hogy ez a munka mind kisebb és kisebb

részévé válik az egyre komplikálódó ipari folyamatoknak, hanem az is, hogy a munkában beálló koncentráció mindinkább megnehezíti a munkás számára, hogy más munkához lásson, ha állását elveszti. Természetes és közismert tulajdonsága a specialistának az általános természetű mindenfajta munkára való képtelensége. Ebből következik, hogy a nemzetgazdaság legcsekélyebb zavaraiából a legkomolyabb eredmények állhatnak elő. De ennek a munkamegosztásnak vannak fontos lelki hatásai is: A mezőgazdasági munkás az ő különféle, szabadban üzött foglalkozásaival csak kevés vágyat érez pihenés és terheinek könnyítése után. Ezzel szemben az ipari munkás, akinek figyelmét órákhosszat leköti a gépezetnek fárasztó ismétlődése, üdülést és szórakozást kíván, minélfogva prédájává válik egészségtelen stimulánsoknak: italnak, játéknak vagy rossz sajtótermékeknek. Az intelligensebbek és erkölcsileg ellenállóbbak szellemi ösztönzés után néznek és a kultúra után törekvők s mind általánosabbá váló modern vágyódás nagyrészt abból a szükségletből fakad, amelyet az ipari munkás érez olyasvalami után, ami munkájának szürke monotóniáját enyhíti.

Így alakultak ki vagy nyertek intenzitásban a szegényügy, a helyi közigazgatás, a közegészség problémái is az ipari forradalom hatása alatt. Kapitalistákat csinált a kevesekből és bérmunkásokat a sokakból s azt a tendenciát, mely arra irányul, hogy a béreket minimálja, a munkaórákat pedig maximálja, kezdetben csak a munkások fáradságos szervezkedése tudta ellensúlyozni és csak később a törvényhozás,

amelytől ezt szavazataikkal kicsikarták. Sem az evangélikus, sem az Oxford-mozgalom nem bizonyult eléggé megelőző hatásúnak a kereskedelmi és ipari csoportok erkölcstelenségével szemben. Miközben ez a két vallásos mozgalom működése tetőpontján állt, tétlenül nézték, mikép nőnek ki és telnek meg új centrumok ipari népességgel az egészségre és erkölcsiségre való minden tekintet nélkül. A «laissez faire» filozófiájának hatása alatt minden nyomorult szepunka-lakóról feltételezték, hogy napi 10—12 órai gyári munkája után is képes lesz a maga és gyermekei nevelésén fáradozni, gondoskodni városának csatornázásáról, elhárítani az infekció kockázatát, biztosítani táplálékának hamisítatlanságát és városa kellő vízbőségét. A községi közigazgatás régi rendszere egyébként is teljesen megfelelőtlen és alkalmatlan volt az új viszonyok céljaira. A munkásosztályok társadalmi és fizikai környezete pedig szégyene volt a civilizációnak, mely a társadalom ujjaszervezését feltartóztatta s megoldatlanul hagyta máig is azokat a kérdéseket, amelyeket az ipari forradalom hozott magával.

VIII. FEJEZET.

A birodalom egy évszázada.

(1815—1911.)

A tengerentúli angol birtokoknak a waterlooi csatát megelőzőleg csak rövid történetük van. Ez a dátum az, amelynél az átlag angol ember történettudása véget szokott érni. És ha véletlenül ennél valamivel tovább ment is, tanulmányai többnyire tisztán hazai eseményekre vagy legfeljebb oly jelentéktelen külföldi epizódokra szorítkoztak, mint aminő pl. a krim-i háború. Talán nem lesz hiábavaló ennél fogva, ha röviden átfutjuk ezeket a történelmi eseményeket, hogy legalább körvonalaiban vázoljuk a birodalom fejlődését és azokat a problémákat, amelyeket ez magával hozott. Tény az, hogy az európai ügyek az 1815 utáni angol történelemben igen alárendelt szerepet játszottak, s amennyire Anglia azok körül egyáltalában érdekelve volt, ez inkább be-beccsapásokban és nyugtalanításokban jutott kifejezésre, semmint valóságos ellenségeskedésekben. Az angolnyelvű társadalmak sorsát nem érintették túlságosan a forradalmak és a háborúk, melyek a kontinensen majd megteremtették, majd megsemmisítették a nemzeteket. Ez a körülmény az, amely ma-

gyarázza — ha nem menti is — azt a teljes tudatlanságot, amelyet az európai történelem tanúsít az angol gyarmatok tekintetében.

Anglia beavatkozásai a kontinens politikai ügyeibe általában a nemzetiségi önállóság és az önkormányzat elveinek érdekében történtek. Castlereagh és Canning hatása alatt az angol kormány fokozatosan eltávolodott a szent szövetségtől, amely azért alakult, hogy elfojthassa azokat a tiltakozásokat, amelyek a Napoleon bukását követő megállapodásokkal szemben felmerültek és így Anglia döntő kihatással avatkozhatott 1827-ben a navarinó-i csatába, amely biztosította Görögország függetlenítését Törökországtól. Inkább diplomáciai természetű volt az az intervenció, amely a délamerikai gyarmatokat segítette függetlenségük megóvásához a spanyol anyaországgal szemben. Angol önkéntesek voltak azok is, akik Spanyolországban és Portugáliában támogatták a liberálisizmus ügyét a reakciós fejedelmek ellenében. Belgium is támogatást nyert az Orániai házzal szemben támasztott sikeres forradalmában és épúgy az itáliai államok a bennszülött és idegen önkényuralkodók elleni lázadásaikban. A Habsburgoknak és Bourbonoknak Olaszországból való kiűzetése s ez ország nemzeti alapon való egységesítése szintén bizonyos fokig az angol diplomáciának köszönhető, amely támogatta Cavourt és angol önkénteseknek, akik Garibaldi seregében harcoltak. Kétesebb értékű volt Anglia magatartása a Balkán-népekkel szemben, melyek azon erőlködtek, hogy lerázzák a török igtát: miközben ugyanis Gladstone elítélte a török szörnyüsé-

geket, Disraeli erősítette a törökök hatalmát. Anglia maga ugyanazzal a lelkesedéssel fogadta volna a felszabadított és egységes Balkán hatalmat, mint amellyel az egységes Itáliát támogatta, ha vetélytársa nem akadt volna e felszabadítási törekvései révén, amely vetélytársa Oroszország volt.

Oroszország két angol generáció mumusa volt és klasszikus tudósok, akik a modern politikát az ókori Görögország szemüvegén át magyarázták, Athénnek a macedonok által való elfoglalásában meggyőző bizonyítékát látták annak a sorsnak, amelyet az északi modern barbárok készítettek mérni Hellasnak a brittek sorsára emlékeztető örökösire. Ennek az idegességnek tulajdonképeni forrása azonban India volt. Az angol uralom a mahratták, a sikhiek és gurkhák törzseivel folytatott további háborúk után, Afganisztán határáig terjedt ki. Ámde mindig ott volt az az aggodalom, hogy egy másik fegyver elveheti azt az uralmat, amelyet az angol fegyver megszerzett. Ép ezért az angolok sérelemnek tekintették azt, hogy bármely más hatalom terjeszkedjék Ázsiában. Az orosz és angol érdekkörök tényleg addig terjeszkedtek, amíg Kabulnál összetalálkoztak és 50 éven keresztül a két hatalom többé-kevésbé diplomatikus módszerekkel versenyzett egymással az afganisztáni emir fölött megszerzendő szupremácia érdekében. Törökország tartotta az Indiába vezető szárazföldi utat és ezért támogatta Anglia Törökországot Oroszországgal szemben, amely támogatás az angol külpolitika sarkalatos elve volt. Törökország területi épsége érdekében vívta Nagybritannia Franciaországgal és Szardiniával

szövetségben a hiábavaló krími háborút is az 1854—1856. években és közel volt hozzá, hogy 1877-ben ismét háborúba keveredjék.

A szuezi csatorna megnyitása 1869-ben újabb komplikációkat hozott magával. A Franciaország és Anglia közötti vonatkozások a waterlooi csata óta nagyban-egészben barátságosak voltak, de Franciaországnak hagyományos érdekei voltak Egyiptomban, melyeket erősített az a tény, hogy a szuezi csatornát francia mérnök tervezte, valamint erősítették a távol keleten lévő francia gyarmatok is, amelyekhez a csatornán át vezetett a legrövidebb út. Bekövetkezett tehát a versengés Anglia és Franciaország között az Egyiptom fölötti fenhatóságért. Az a kettős szupremácia, amelyet 1876-ban létesítettek, véget ért akkor, amikor a franciák visszautasították a segítségnyújtást a fellázadt egyiptomiak leveréséhez 1882-ben és így Anglia megmaradt az Egyiptom fölötti hatalomnak kizárólagos, bár teljesen szervezetlen birtokában. Ezzel együtt járt a védelméért elvállalt felelősség a mahdi-val szemben (1884—1885) és Szudán visszahódításának kötelezettsége (1896—1898), amely ma az egyesített egyiptomi és angol lobogó uralma alatt áll.

Közben Anglia terjeszkedése India keleti részéig, a burmai háború és magának Burmának elfoglalása 1885-ben, a birodalmat a sziámi francia érdekekkel hozta kapcsolatba, amely hasonló volt ahhoz az összeköttetéshez, amely Afganisztánban az oroszokkal állott elő. Az érdekek közössége a távol keleten, csak úgy, mint a védekezés szükségessége a német-osztrák

és olasz hármasszövetséggel szemben, hozta volt létre az «entente cordiale»-t Francia- és Oroszország között 1890-ben. Szerencsére a veszélyeket rejtő kérdések köztük és Nagybritannia között diplomáciai úton voltak elintézendők, amely körülményt nagyban támogatta az Anglia és Japán között létrejött szövetség. Az angol és orosz működési területek India északnyugati, valamint az angol és francia működési területek India északi részében ilyen módon elhatárolódtak. Délperzsiát, a perzsa öblöt és a maláji félszigetet Anglia őrízetére és vezetésére bízták, északi Perzsiát Oroszországra és keleti Sziámot Franciaországra. Megszabadulva ilyen módon a súrlódásokra vezethető okoktól, Anglia, Oroszország és Franciaország visszatartó befolyást gyakorolhattak a hármasszövetségnek túlhatalmasodott elemével szemben.

A nagy indiai birtokok fejlődése oly kérdéseket vetett fel az angol kormány számára, amelyeknek az 1857-es hatalmas hindu-lázadás csak egyik tünete volt. Semmiféle hatalomnak sem sikerült még önkényuralommal kormányozni meghódított fajokat: Észak- és Délamerikában a bennszülöttek száma annyira megcsökkent, hogy a hódítók fennhatósága ennek következtében kétségtelenül lehetővé vált. Európában és másutt is, még régebbi időkben is megtörtént, az hogy az alávetett fajok képesekké tették magukat az önkormányzatra és aztán lerázták hódítóikat. A faji és vallási különbség nem engedi meg az indiai kérdésnek ezt a megoldását, viszont ennek a kérdésnek elhanyagolása Anglia részéről, Indiát az anarchia prédájává tenné. Az

önkényuralom nehézségeit a múltban itt az a körülmény enyhítette, hogy az Indiát létesítő sok faj, vallás és kaszt lehetetlenné tett ezek között valamely közhangulatot, vagy egyértelműséget. Ezen széttagolásnak Machiavelli receptje szerint való állandósítása, megkönnyíthette volna kormányzóinak munkáját. Ámde a kormánynak erényeiért is meg kell szenvednie és Nagybritannia folytonos erőfeszítései keleti alattvalóinak civilizálása és nevelése érdekében, oda vezettek, hogy megszüntették a széttagoltság azon állapotát, amely minden közös akciót, közös törekvést, közvéleményt és önkormányzatot lehetetlenné tett Indiában. A misszionárius, a mérnök, az orvos, az ügyvéd és reformáló politikus egyaránt segítettek ledönteni a kasztok és fajok között emelt falakat, midőn a brahmánokat, mohammedánokat, parszikat a közös kereszténységre térítették, lehetetlenné téve partikuláris megkülönböztetéseikhez való ragaszkodásukat. Vasutakat és csatornákat építettek nekik, amelyek a közlekedést és érintkezést elkerülhetlenné tették. Közérdekű egészségügyi szabályokat és általánosan kötelező jogelveket honosítottak meg, ránevelve őket az angol kultúrára és az angol közigazgatás módszereire. Mindennek az volt az eredménye, hogy megerősítette a nemzeti öntudatot, elősegítette a közvélemény kifejlődését és magával hozta az ügyvitelben való nagyobbfokú részesedés követelményét. Minél eredményesebb valamely önkényuralom, annál biztosabb annak letörése. Az indiai kormányzat problémája is voltaképen abban áll, hogy mikép lehetne az indiai benn-

szülöttek politikai felszabadítását hozzáalkalmazni lassan fejlődő nevelésükhöz és gyöngelábon álló erkölcsi felelősségérzetükhöz. Jelenleg a kasztok, fajok és vallások közötti különbségek, főleg a mohammedánok és hinduk közöttiek, bár gyöngülőfélben vannak, mégis hatalmasak. A lakósságnak alig egy százaléka tud írni és olvasni és a bennszülött államok százai akadályozzák a nemzeti agitáció haladását.

Hasonló problémával áll szemben az angol közigazgatás Egyiptomban is, ahol a nemzeti önkormányzatért folyó agitáció leküzdésének nehézségeit komplikálja az a tény, hogy technikailag az angol ügyvivő csupán a khedive tanácsadó közege, aki viszont a török szultán alkirálya. Végeredményében hasonló dilemmával fog találkozni Anglia más afrikai gyarmatainál is: Keletafrikában és Ugandában, a nigériai tartományokban és a vele szomszédos területeken, Rhodesiában és Középafrkában épúgy, mint a maláji államokban, Hongkongban és Nyugat-indiában. Nagy véleménykülönbségek vannak a birodalom fehérbőrű lakosai között azon bánásmód tekintetében is, amelyet színes polgártársakkal szemben követniök kell. Ausztrália és a délafrikai szövetség egyik-másik tartománya legszívesebben teljesen kizárná a színes bevándorlókat és a fehérbőrű kisebbségek legyőzhetetlen ellenszenvvel viseltetnek a nagy fekete többségek szavazatjogának engedélyezésével szemben és ahol ez elkerülhetetlen, ott erősen korlátozó óvintézkedésekkel igyekeznek azt hályaltalanítani. Bizonyos, hogy e tekintetben az angolok előbbre jutottak a régi görögöknél,

akik minden más fajt a görög moralitás határain kívülállónak tekintettek, de még máig sem terjesztették ki a színes fajtákra ugyanazt az elbírálást, amelyben a fehér embereket részesítik.

A birodalom fehérbőrű lakosságára nézve az önkormányzat problémája a XIX. század folyamán oly eljárással oldódott meg, amelyet egyformán alkalmaztak a gyarmatvilág egész területén s az a felszabadítás, mely az anyaországban csak évszázados konfliktusok során volt megvalósítható, sok gyarmatban ötven évnél rövidebb idő alatt jött létre. Három szabályszerű fokozat jelöli ezt a haladást és mind-egyikben Kanada volt az úttörő. Az első a képviseleti rendszer megszerzése volt, vagyis oly törvényhozásé, amely rendszerint két házból állott, s ezek egyikét a nép választotta, de amelynek a végrehajtó hatalomra csak kevés befolyása volt; a második fok a felelős kormány megszerzése volt, vagyis oly végrehajtó hatalomé, amely a gyarmati lakosság által választott törvényhozásnak volt felelős, nem pedig az anyaország gyarmatügyi miniszteriumának; a harmadik fokozaton végül az államszövetségi viszony bontakozott ki. Az önkormányzat első fokozatát Kanada már 1791-ben végleg megszerezte és hamarosan ki is nőtt abból, ezzel szemben Ausztrália nem hatolt túl a koloniális állapoton, amelyben az ügyeket a kormányzó vezeti kinevezett törvényhozó testület segítségével vagy anélkül is, egész 1842-ig, amikor Új-Dél-Wales törvényhozó testületét választott tagokkal egészítették ki és megadták

neki a költségvetési jogot. Ez a fejlődés annak a kivándorlásnak volt az eredménye, amelyet az ipari forradalom hatása alatt 1820 körül indított meg Anglia népfölöslege, és amely Kanadában, Ausztráliában, Újzélandban és Dél-Afrikában csapódott le. Számos társaság és egyesület alakult Lord Burham, Gibbon Wakefield és mások hatása alatt abból a célból, hogy ezen gyarmatokon munkásokat telepítsenek le. 1820 és 1830 között létesítettek is különböző telepeket Nyugat-Ausztráliában, 1836-ban gyarmatosították Délausztráliát és fokról-fokra Új-Dél-Walesből, mint anyaállamból sarjadzott független gyarmatokként szervezték Viktoriát, Queenslandet és Tasmániát. A fejlődés során ezek mindegyike önálló képviselőtestülethez jutott és egyéni sajátságokat fejlesztett ki.

Hasonló irányban fejlődött a Fokföld is, amelynek fejlődésébe azonban némi változatosságot vegyített egy konkurrens európai fajnak, a németalföldinek jelenléte. Azon nemzedék alatt, amely itt az angol hódítás idejét követte; a holland lakosságot egyik sérelem érte a másik után angol részről. Az angol nyelvet tették meg az egyedüli hivatalos nyelvnek, a németalföldi hivatalokat megszüntették az angol ügyvivők; a rabszolgaságot pedig eltörölték anélkül, hogy a rabszolgák tulajdonosainak megfelelő ellenszolgáltatást nyújtottak volna. Csak kevésbé támogatták őket a bennszülöttekkel folytatott harcaikban is, melyeket az anyaország kormánya és a misszionáriusok, akiket jobban érdekelték a délafrikai négerek fogadalmi, mint az angol bányákban és gyárakban

foglalkoztatott gyerekek, különben is a hollandus brutalitásnak tulajdonítottak. Hamarosan hótentetőkéből álló rendőrséget is alakítottak. 1837-ben aztán az elszántabb hollandusok megszállották az északi és keleti vidékeket, hogy megalapítsák ott a natáli, az orange-i és transvaali köztársaságokat. Megtisztulva ezektől az elégtelen államoktól, a Fokföld 1853-ban képviseleti kormányzatot kapott. Natál pedig, amelyet 1844-ben anektáltak, 1856-ban hasonló alkotmányt nyert.

Közben Kanada alkotmányos harcok és nyílt lázadás útján eljutott a második állomáshoz. Tűzkeresztségét az Anglia és az Egyesült Államok között folyt háborúban nyerte (1812—1814), amikor a francia és az angol kanadaiak egymás mellett harcoltak a közös ellenség ellen. De mindkét tartomány hamarosan oly nehézségekkel találkozott, amelyek hasonlatosak voltak a Stuartok és parlamentjeik között annak idején felmerült zavarakhoz. Törvényhozó testületeik nem bírtak ellenőrzési joggal végrehajtó hatalmuk fölött és így 1837-ben kitört a Papineau-féle lázadás Alsókanadában és a Mackenzie-féle Felsőkanadában. Lord Durhamot küldték ki az elégtelenség okainak kikutatására és az ő jelentése korszakalkotó a gyarmatok történetében. Az a felfogás, hogy az amerikai szabadságharc megtanította az anyaországot annak szükségességére, hogy teljes önkormányzatot adjon gyarmatainak, állhatatosan hangoztatott tévedésnek bizonyult. Addig az ideig egy angol gyarmat sem nyert nagyobbfokú önkormányzatot annál, mint amelyet az amerikai gyarmatok élveztek

függetlenségi nyilatkozatuk kibocsátása előtt. Ily felelős kormányzat engedélyezése volt a Lord Durham jelentésében foglalt két javaslat egyike. A másik a két tartomány egyesítésére irányult, amelytől azt várta, hogy az angolokat a franciákkal szemben többséghez fogja juttatni. Ezt a javaslatot, amely végeredményében kivihetetlennek bizonyult, egyszeriben megvalósították, a másiknak megvalósítását pedig, ami a birodalom megmentését jelentette, Lord Elgin számára hagyták fenn. Ez azt az elvet tűzte ki maga elé, hogy miniszterekül csak oly politikusok választhatók, akik a népképviselő bizalmát bírják és ez az ő példaadó elve, amelyet utódai is követtek, az angol gyarmatpolitika alapvető principiumává kristályosodott ki. Ezt az elvet 1848-ban Nova Scotiára és Újbraunschweigra, 1855-ben pedig Újfundlandra is kiterjesztették, amely már előzetesen 1832-ben kapott törvényhozó testületet.

Lord John Russelt, aki 1846-tól 1851-ig volt miniszterelnök, Grey grófot, az ő gyarmatügyi miniszterét, valamint Aberdeen és Palmerston lordokat, akik 1852 és 1855 között voltak miniszterelnökök, illeti az a dicsőség, hogy teljes önkormányzati jogot szereztek a birodalom legtöbb tengerentúli birtoka számára. Ausztrália, ahol az 1851-iki aranyfelfedezés óriási mértékben növelte meg a népességet, hamarosan Kanada nyomdokaiba lépett és 1856-ban már minden ausztráliai gyarmat — Nyugat-Ausztrália kivételével — a birodalmi parlament hozzájárulásával kidolgozta a maga saját alkotmányát, amely két törvényhozó testületet és felelős kor-

mányt írt elő. Újzéland, amely 1820 és 1840 között kezdett szórványosan benépesedni és amelyet 1840-ben annectáltak, a birodalmi parlamenttől 1852-ben nyert alkotmánytörvényt, mely Sir Georg Greyre, a kormányzóra bízta azt, hogy a minisztereknek a törvényhozással szemben megállapított elvi felelőssége gyakorlati megvalósulást is nyerjen. Más gyarmatok lassúbb alkotmányfejlődést mutatnak, így a Fokföld csak 1872-ben jutott felelős kormányhoz, Nyugatausztrália pedig, amely továbbra is kénytelen volt eltérni, hogy a más ausztráliai gyarmatokba deportált fegyenceket az ő nyakába varrják, csak 1890-ben kapott teljes önkormányzatot, Natál pláne csak 1893-ban.

Időrendben az utolsók azon angol gyarmatok között, amelyek a birodalomtól való ezen felszabadulásukat elérték, a transvaali és az orangemelléki gyarmatok voltak. Tarka összevisszaságot mutató exisztencia volt ezek sorsa attól az időtől kezdve, hogy alapítóik észak felé terelődtek 1837-ben. Az Orange-folyóparti köztársaságot 1848-ban annectálta Anglia, de 1854-ben az fellázadt és ekkor ismét visszanyerte függetlenségét. Transvaalt 1877-ben annectálták, de ez is fellázadt és csaknem teljes függetlenséget nyert 1881-ben. Az Orange állam, 1870-ben elkülönülve a hozzátartozott s Kimberley szomszédságában elterülő gyémántmezőktől, tovább haladt a maga egyenletes útján. Transvaalban ellenben az újonnan felfedezett aranybányák nem voltak oly közel ennek határaihoz és ennél fogva hosszadalmasabb ellentétek felmerülését tette lehetővé. Az történt

ugyanis, hogy nemzetközi kalandorok, akik ép oly fegyelmetlenek voltak, mint azok, akik annak idején Viktória vagy Kalifornia nyugalomát zavarták, tömegesen kezdtek beözönlenni.

Ezek nem abból az anyagból valók voltak, amelyből a németalföldi polgárok és így ezek jogait megtagadta amazoktól még az a kormány is, amely nem habozott munkájuk eredményéből hasznot húzni. A Jameson-féle támadás, mely elhamarkodott kísérlet volt abban az irányban, hogy sérelmeikre hivatkozva Krüger elnök uralmát megdöntsék (1895-ben), teljesen felforgatta Cecil Rhodes-nak a Fokföld miniszterelnökének programját, aki Rhodésiát csatolta a birodalomhoz és azt tervezte, hogy némi hollandus támogatás mellett szövetséggé egyesíti a dél-afrikai gyarmatokat. Krüger elszántan harcolt a betolakodók ellen és az angol kormány azon érveivel szemben is felfegyverezte magát, amelyekkel az a betolakodókat támogatta. Mindkét fél alábecsülte a másiknak határozottságát és erőit. De Krüger tudatlanabb, vagy talán csak konokabb volt Chamberlainnél és 1899 októberében kibocsátott ultimátuma oly háborút idézett fel, mely két és fél évnél tovább tartott és a két köztársaság függetlenségébe került. Transvaalnak megadták, Orangenak pedig megígérték a konzervatívek a képviseleti kormányt, de az időközben uralomra jutott liberálisok teljes felelős kormányzatot engedélyeztek nekik az 1906—1907. évek folyamán.

Az angol gyarmatok annak a hatalomnak a birtokában, amely ilyen módon lehetővé tette nekik saját ügyeik intézését, egy sereg hasznos

kísérlettel próbálkoztak meg, melyekkel nagyobb szolgálatokat tettek a politika tudományának, mint az összes karosszék-filozófusok Aristotelestől napjainkig és ezen kísérletek eredményeinek sikeres elemzése törekvő politikusok és közhivatalnokok részéről, arravalóságuk komoly bizonyítékának volna tekinthető. A kanadai tartományok két kivétellel egykamarásak. A birodalom többi részeiben általános a második kamara, de az egyesült királyság területén kívül sehol sem örökletes annak tagsága. Ezek tagjait ugyanis vagy élethossziglan nevezi ki a miniszterelnök, mint pl. Kanadában, vagy pedig bizonyos számú évekre, mint pl. Újzélandban, ahol az ekképen meghatározott évek száma hét. Vagy végül a nép választja őket, néha az alsóházba való választhatóságtól eltérő birtokcenzus alapján, néha más időtartamra, néha más választórendszer szerint. Az ausztráliai köztársaságban minden állam, mint önálló egész választja képviselőit és ez a módszer, amely által az egyik állam nagy többsége ellensúlyozza több kisebb állam kisebbségeit, gyakran oda vezetett, hogy a felsőházat radikálisabbá és szocialisztikusabbá tette az alsóháznál. Az angol eszmekörtől hasonlóan eltérő felfogásra vezetett a kinevezési rendszer Kanadában is, ahol az alsóház ezidő szerinti konzervatív többségével szemben áll a felsőház liberális többségének ellenzéke, amelyet Sir Wilfrid Laurier helyezett ott el hosszútartamú hivataloskodásának ideje alatt. A két ház közötti teljes szakadás leghathatósabb ellenszerét az ausztráliai köztársaság egyik alkotmányos intézkedésében találjuk, amelynek értelmében ha a

két ház nem tud megállapodásra jutni, mindkettőt fel kell oszlatni.

Más ellentétek aztán inkább nyugtalanítók, semmint tanulságosak. Kanadában a női választójog mozgalma csak kevéssé fejlődött és még kevesebbet a délafrikai. Ezzel szemben a nők osztják a felnőtt férfiak szavazati jogát Újzéländban, az ausztráliai államszövetségben és az ezt alkotó egyes államokban. Ezt az ellentétet az ügy hívei bizonyára azzal magyarázzák, hogy azt Kanadában maradi franciák és Délafrikában maradi németalföldiek idézik elő. Igaz, hogy a tisztán angol gyarmatok fejlettebbek politikai tapasztalataik tekintetében, mint azok, amelyekben a szétszórt angolszász elemet elmaradtabb csoportok mérséklék és ez az inga csak kevéssel leng gyorsabban a franciáklakta Kanadában, mint a kelta Írországban. Újzéländban az agkori nyugdíj intézménye már jóval az anyaországban való meghonosítása előtt volt érvényben s épúgy hatályosak itt évek óta az oly intézkedések, mint aminők pl. az ipari jellegű viszályoknak békéltető eljárás útján történő kényszerű eldöntése, parlamenti tagok fizetése, az alkoholelárúsítási tilalom, vagy annak helyenként történő szabad eldöntése stb. Úgy a kanadai dominium, mint az ausztráliai köztársaság adót vet ki a földre, amely messze túlhaladja azokat az adókat, amelyeket az 1909. évi angol költségvetés az Egyesült Királyságra ró ki. Ausztrália mindezekben felül szociálista munkásminiszteriummal és kötelező katonai kiképzéssel is kísérletezik. Megpróbálkozott azzal a komolyabb törekvéssel is, hogy proletáriátusa számára bizonyosfokú

kényelmet biztosítson, mielőtt az országot benépesíti. Ennek következtében arra kényszerült, hogy törvényhozási úton zárjon ki mindenféle fajtájú olcsó munkaerőt, amely talán fejlesztené iparát, de mindenesetre csökkentené a bérek szintjét. Nagy reményeket táplál az erős vámvédelemmel szemben, de szocialisztikus törvényhozása révén arra is ügyel, hogy a magas bérek legalább is ellensúlyozzák a magas árakat. A védelem itt úgy jelentkezik, mint az államszocializmus egy formája, mely azonban legfőképpen a munkaadó javára szolgál. Épigy nemzeti tulajdonba vette a vasutakat és denacionalizálta az összes egyházakat és a nyilvános iskolák vallástanítását is. Tény, hogy Nagybritannián kívül az egész birodalomban sehol sincs államegyház. Legjellegzetesebb azonban a gyarmati felfogások között az az elmélet, amely a queenslandi elemi iskolákban is gyökeret vert immár: az állami tulajdon szentségének az elmélete.

Végül igen jelentős tapasztalatokat tettek a gyarmatok az államszövetségek tekintetében. Újzélandé volt a legkorábbi és a legrövidebb ideig tartó. Néhány évi gyarmati uralom után (1852—1870) ugyanis tartományi parlamentjei városi tanácsok szintjére süllyedtek le, majd egységes alkotmányt fogadott el. Kanadában ezzel szemben az alsó és felső tartományok szövetsége a faji különbségek folytán eredménytelennek bizonyult. 1867-ben létrejött aztán az a szövetség, amelyet kanadai dominiumnak neveznek, amely felső és alsó Kanadának vagyis Ontáriónak és Quebecnek, továbbá Új-Braun-

schweignak és Nova-Scotiá-nak ezirányú megállapodása folytán alakult ki. Kevéssel ezután Edward herceg szigete és British-Columbia is csatlakoztak a szövetséghez és azóta is új tartományokat létesítettek a Hudson-öböl melletti és az északnyugati területekből. Egyedül Újfundland maradt távol. Ezek a tartományok figyelemreméltó jogok birtokába jutottak, de az egész szövetségnek megkülönböztető vonása az, hogy azok a jogok, amelyeket a dominiumra vonatkozó törvény nem ruház kifejezetten az egyes tartományokra, a dominiumot, mint egészet illetik meg. Éles ellentétben áll ez az Egyesült Államok alkotmányával, ahol minden egyes állam szuverén testület és az államszövetség csak oly jogokkal bír, amelyeket az egyes államok ruháztak rá az alkotmány értelmében.

Ebben a tekintetben az ausztráliai szövetség, amely 1900-ban jött létre, inkább az Egyesült Államokra emlékeztet, semmint Kanadára. Az a körülmény, hogy mindegyik ausztráliai gyarmat valamely tengeri kikötő körül képződött ki és csak kicsi, vagy épenséggel semmi szárazföldi összeköttetéssel sem bírt más ausztráliai gyarmatokkal, hosszú ideig elkülönítette ezeket egymástól és azok a kereskedelmi érdekek, amelyek ezen kikötők körül kiképződtek, még ma is inkább centrifugális, semmint centripetális hajlandóságúak. Ennek következtében olyan jogok, amelyekkel nem kifejezetten a szövetséges kormányt ruházták fel, az egyes államok kezeiben maradnak, amivel szemben a munkáspárt inkább központosító politika felé

hajlik és úgy látszik, hogy a fejlődés általános iránya is e felé törekszik. Lehet, hogy transzkontinentális vasutak építése és az Ausztráliában is már erősen mutatkozó nemzeti érzület erősíteni fogja ezt a tendenciát.

A délafrikai szövetség 1909-ben jött létre, kevéssel azután, hogy a búr kolóniák önkormányzathoz jutottak és amikor már az egyesülés irányában csaknem annyira előrehaladott volt, mint Újzéland, úgy, hogy már-már inkább egységes állammá vált, mintsem federációvá. A különböző lokális parlamentek fentartásával járó és a központosított törvényhozásból eredő nagyobb költségek, valamint a jogok egyenletes elosztásának nehézsége arra indította a délafrikai államférfiakat, hogy a régi törvényhozásokat teljesen elsöpörjék és oly egységes parlamentet létesítsenek, amely Fokvárosban ül össze, oly egységes végrehajtó hatalmat, amelynek hivatalai Pretóriában vannak és oly igazságszolgáltatást, melynek székhelye Bloemfontein. Ilyenformán a birodalomban a szövetségeknek és önkormányzatoknak csaknem minden változata megvan és az általuk nyújtott tapasztalatok bőségesen ellátják érvekkel a két nagy angol politikai pártot.

Két szélsőséget azonban el kellett és továbbra is el kell kerülni. A történet meghazudtolta azt a benyomást, amely a XIX. század közepe táján általános volt, hogy t. i. a gyarmatok előbb-utóbb követni fogják az Egyesült Államok példáját és megszüntetik az anyaországgal való összeköttetésüket. De ép ily határozottsággal derült ki az is, hogy lehetetlenség a

birodalmat a külügyminisztériumból, mint központból kormányozni. A kanadai, ausztráliai, újzélandi és délafrikai uniók, illetve szövetségek csak megerősítették a birodalom ezen országainak mindegyike részéről érvényesített azon követelést, hogy önálló, teljesjogú és önmagát kormányzó nemzetnek tekintsék. A jövő fogja megmutatni, hogy az államszövetségekre irányuló tendencia magasabb fokra is emelhető-e és hogy az imperialisztikus érzés kikristályosítható-e birodalmi szövetséggé. A birodalmi tanácskozások rendszeresekké váltak, de ezek még nem nevezhetők parlamenteknek, mivel ezeken semmiféle többség sem bír azzal a hatalommal, hogy megkösse a kisebbséget, amint hogy semmiféle konferencia sem kötheti meg az anyaországot, vagy a korona bármelyik egyes tartományát. Mint nevelő testület, a birodalmi konferencia kiválónak mondható, de senki sem merné ezt az adókivetés vagy a béke és háború fölötti döntés hatalmával felruházni, mert ez nem bizható oly konklávéra, amelyben Nagybritanniának a maga 40 millió emberével és az általa fenntartott tengerészettel, meg hadsereggel nincs több szavazata, mint Újfundlandnak a maga negyedmillió lakásával és a birodalmi terhek-től való mentességével.

Ámde éppen a nevelés az, ami minden politikai rendszernek a kiinduló pontja. Ahol a nép nagy tömege teljesen járatlan a politikában, ott szükségképen kialakul az önkényuralom; ahol pedig csak egyes kiváltságosak mentek keresztül a politikai nevelésen, ott elkerülhetetlen az arisztokrácia. Nagybritannia amerikai gyarmatait

túlnyomó részben tudatlanságból vesztette el, aminthogy semmiféle imperialisztikus szervezet sem alakulhat ki olyan állami képződmények között, amelyek tájékozatlanok kölcsönös szükségleteik, anyagi forrásaik és törekvéseik tekintetében. A birodalmi konferenciát tehát nem még szerény, kézzelfogható eredményei alapján kell megítélni; ha ez azonban megtanította az angol politikusokat a gyarmatok különböző jellegű és mélységű nemzeti érzületeinek helyes értékelésére és megtanította a tengerentúli politikusokat az európai diplomáciai helyzet nehézségeinek mérlegelésére, kimutatta a birodalom minden részének a tengeri hatalomtól való függőségét és egy birodalmi kormányzat komplikációit, amelyek abból származnak, hogy tekintetbe kell vennie az alattvalók százmillióinak érdekeit Indiában, a trópusos Afrikában, a Nyugatindiai szigeteken és a Csendes-Óceánon, a konferencia hozzá fog járúlni ahhoz, hogy erősítse azokat a szellemi föltételeket, amelyek alapúlvétele nélkül kudarcot vall minden olyan kísérlet, amely egy birodalmi szervezetet akar létesíteni.

Mert a végleges béke, a gazdagság és haladás nyugalmas napjai ma még aligha valósíthatók meg és még a legtávolabb fekvő és legönelégültebb dominiumok sem engedhetik meg maguknak azt, hogy számításon kívül hagyják a vér és vas fenyegető veszélyét. Bizonyos, hogy nincs az a hatalom, amely megszerezhetné azt a sok ezer milliót, amelybe Kanadának, Ausztráliának vagy Délafrikának meghódítása és megtartása kerülne, de egy szerencsés kimenetelű

váratlan támadás ezeknek kereskedelmével szemben vagy valamelyik védtelen kikötője ellen, sok milliót nyelhet el váltságdíj fejében. Emellett a hanyatló népesedési arányszám is emlékeztet arra, hogy a multak nagy birodalmai, mint pl. a római halálra civilizálták magukat oly fajokkal való versengésük közben, amelyek primitív életösztonnel népesedtek és nem gyöngítették el magukat költséges kényelmi berendezésekkel. Manapság is vannak ilyen fajok: a szunnyadó kelet felébredt álmából és az az áramlás, amely négy évszázadon keresztül nyugatról keletre folyt, most megfordúlt. A Japán győzelem Oroszország fölött oly esemény volt, amellyel szemben a nagy búr háború jelentéktelenségbe sülyed. Ázsiai népfajok, amelyeket a «Pax Britannica» mentett meg attól, hogy kölcsönösen elpusztítsák egymást, most a fehéreket bőjtölik ki a Csendes és az Indiai-Óceán szigeteiről, fenyegetik Délafrikát, Ausztráliát és Amerika nyugati partjait. Semmiféle fegyverkezés és államszerződés nem képes elhárítani ezek gazdasági versenyt és nem bizonyos, hogy ezek a miriádok, ha egyszer felfegyverkeznek a hadviselés nyugati moralitásával és módszereivel, nem fogják Európa ellen fordítani a terjeszkedés azon eszközeit, amelyeket Európa oly sikerrel alkalmazott velük szemben. A britt birodalomnak minden rendelkezésére álló bölcseségére szüksége lesz, ha meg akarja állani helyét az ész ítélőszéke, vagy a háború döntőbirósága előtt.

IX. FEJEZET.

Angol demokrácia.

A modern nemzeti állam minden idők leghatalmasabb politikai szervezete, mivel ez a népakaratának tudatos vagy öntudatlan kifejezője. A kormányzat Angliában ma már nem egy család vagy egy osztály eszköze többé és hatalmának egyedüli igazi korlátja az a körülmény, hogy bizonyos ügyekben valamely párt végrehajtó bizottságaként működven, egy másik párt törvényszerű ellenállásával találkozhatik. Ha nem volnának pártok, a kormány a nép korlátlan önkényuralmának volna alávetve. Elméletileg ugyanis mindent átfogó hatáskörrel bír; a parlament — vagy szabatosabb technikai kifejezéssel élve, a parlamenti felségjog — tetszése szerint bármit is joggá emelhet, senkinek sincs törvényes joga arra nézve, hogy ellenszegüljön a parlament megállapításainak és épúgy semmiféle hatóság sem jelentheti ki azokat alkotmányelleneseknek, mivel Angliában nincsenek alaptörvények és nincs írott alkotmány sem. Ha az emberek tág értelemben beszélnek is valamely törvény alkotmányellenes voltáról, ezzel csak azt akarják kifejezni, hogy nem értenek vele

egyét. Más országok, mint az Egyesült-Államok, írásba foglalták alkotmányukat és annak védelmére felsőbiróságot is létesítettek. Ha tehát az amerikai törvényhozás valamely intézkedésével megsérti ezt az alkotmányt, a felsőbiróság kijelentheti, hogy az alkotmányellenes, miáltal semmissé válik. Angliában azonban a parlament szuverénitásának nincsenek ilyen megkötöttségei.

Ez a szuverénitás fokozatosan alakult ki. Eredetileg királyi és személyhez kötött volt, nem pedig parlamentáris vagy képviseleti, ezért aztán a középkori királyoknak meg is kellett küzdeniök a bárók és az egyház vetélkedő hatalmi igényeivel. E kettő fölött a monarchia csak azáltal arathatott győzelmet, hogy segítségül hívta a parlamentben tömörült és képviselt népet. Amikor azonban a győzelem két osztályosa a XVII. században vitára kelt a zsákmány tekintetében, a parlament volt az, amely a koronával szemben megállapította azt a jogát, hogy az állam igazi képviselője legyen, sőt — mint ezt Strafford, Danby és mások esetei bizonyították — kinyilatkoztatta azt is, hogy a királyhűség bizonyos esetekben a hazaárulással is egyetértelmű lehet. Az egyház a reformáció során elgyöngülve, mindinkább került a szuverénitásért folytatott küzdelemből, mert miközben az állam mind átfogóbbá lett, az egyház viszont hovatovább nagyobb exkluzivitást nyert. Elmulasztotta formuláinak és tételeinek kiterjesztését, miáltal az angol népnek mind nagyobb és nagyobb hányada maradt kívül az általa megállapított kereteken. Az

állam ezzel szemben a véleménykülönbségek mindegyre táguló körét ölelte fel s így fokozatosan protestánsok, nonkonformisták, római katolikusok, kvékerek, zsidók, ateisták, mohamedánok, hívők és minden rendű és rangú hitetlenek is teljes polgárjogok birtokába jutottak. Állam és egyház régi viszonya megszűnt: az első lett az egész, a másik csak egy rész és így nem is lehetett szó komoly vetélkedésről a kettő között.

Az államnak azonban rejtettebb és komolyabb támadásokkal is meg kellett küzdenie. Ez a nagy Leviáthán, mint ahogy Hobbes nevezte — kezdetben nem volt népszerű intézmény és sok embert félelemmel töltött el. Az amerikai gyarmatosok például azt tartották, hogy annak abszolút szuverénitása túlságosan veszélyes ahhoz, hogysem szabadjára engedhetnék és ezért a szuverénitást háromszoros lakat alatt tartották, az egyiknek őrzésével a bíróságot, a másikkéval a törvényhozást, a harmadikkéval pedig a végrehajtó hatalmat bízván meg. Csak ezen három őrző közös tevékenysége által veszítheti el szuverénitását az amerikai nép és csak ezek közreműködésével használhatja azt fel az alkotmány módosítására, ezáltal azonban a szuverénitás oly féltékenyen van körülhatárolva, hogy gyakran úgy tűnik fel, mintha helyette az anarchia válnék urrá. Bizonyos, hogy volt valamelyes jogosultsága annak a bizalmatlanságnak, amely azokkal az igényekkel szemben jutott kifejezésre, amelyeket III. György és a még megreformálatlan angol parlament támasztott a szuverénitással szemben s csak termé-

szetes, hogy a nép tagadásba vette ennek szükségességét és helyébe az emberi jogok megállapítását tartalmazó kinyilatkoztatás követelményét állította. A Hobbes-féle szuverénitás kissé újszerű felfogást jelentett; az emberek még nem fogták fel a benne mint a közakarát gépezetében rejlő lehetőségeket, mert azt csak abban a formájában ismerték, ahogy azzal királyok és oligarchák visszaéltek. Oly szorosán azonosították tehát a dolgot magát annak visszaéléseivel, hogy inkább egészen lemondtak róla vagy legalább is a lehető legszűkebb korlátok közé szorították. A kormány és a nép ellentétbe kerültek egymással: minél kevesebb volt a kormányzati tevékenység, annál kevesebb baj érhetette a népet és e feltevés alapján alakult ki az individualista, laissez-faire elmélet tágkörű területe, mely az emberi jogok különböző kinyilatkoztatásaiban jutott kifejezésre és ezeket szegezték a XVIII. századbeli «atyai önkénnyel» szemben.

Ezek az emberi jogok hozták magukkal úgy az első francia forradalom anarchiáját, mint a jakobinusok és ezeket követőleg Napoleonnak hatásos deszpotizmusát. A kellő mértéken alul maradó és a túltengő uralkodás vagyis az individualizmus és szocializmus közötti ingadozás fennmaradt a mai napig. Mindegyikük határozott emberi érdekekkel függ össze: a birtokos osztályok a laissez-faire politika hívei: mindnyájan a szabadság és magántulajdon álláspontját foglalják el, tekintve, hogy elegendő anyagi eszközökkel bírnak ahhoz, hogy tetszésük szerint bármit tehessenek azzal, amit a magukénak nevezhetnek. De azok, akik csak keveset

mondhatnak a magukénak és sok mindenféle vágyakoznak, jobban szeretik az erős kormányzatot, főleg ha afölött ellenőrzést is gyakorolhatnak. Ez az álláspont nem a pusztá rablási ösztön következménye; csak természetes és megbocsátható, ha a nép ellenállást tanúsít olyasminek a fenntartásával szemben, amihez voltaképen semmi köze. Viszont még állhatatos konzervatívoknál is előfordult, hogy viszonylag könnyen törődtek bele radikális adónemek megfizetésébe is, amikor pártjuk visszanyerte hatalmát.

A kormányzatot fokozatosan a nép ügyévé tették a reformtörvények azon sorozatával, melyeket az 1832-től 1885-ig terjedő idő alatt hoztak és nem pusztá véletlen, hogy ugyanez a félszázad volt tanúja az angol gyarmatok politikai felszabadulásának is. Azokról a törvényekről sem szabad megfeledkeznünk, melyek a tanúbizonysági aktának, az egyesülési jogra vonatkozó intézkedéseknek visszavonásával, meg a római katolikusok emancipációjával vették kezdetüket s a mely intézkedések a politikai jogokat vallásos meggyőződésre való tekintet nélkül mindenkire kiterjesztették. Ezek, meg a választójogi törvények az alsóházat összehasonlíthatatlannal nagyobb fokban helyezték képviseleti alapokra, mint aminőkön az ezeket megelőzőleg nyugodt és egyúttal megadták ennek végleges fölényét a lordok házával szemben. Nem mintha a peer-ek senki mást nem képviselnének, mint éppen önmagukat. Ha ez igaz volna, a lordok háza régen megszűnt volna. Valójában ez az idők során megtestesítőjévé vált a konzervatív párt egy

meglehetősen tökéletes képviselőtének és mint-hogy egy pártnak nincs szüksége két törvényhozási szervre, a lordok háza vesztett jelentőségéből, valahányszor csak a konzervatívek többségre jutottak az alsóházban és csak akkor vette fel tulajdonképeni működését, amikor a liberálisok jutottak uralomra. Ennélfogva éppen az a jellemvonása, mely a második kamara szempontjából legkevésbé védelmezhető vált gyakorlatilag a felsőház legerősebb védőbástyájává, mert sok olyan ember támogatását szerezte meg, akiknek nem volt semmi különösebb véleményük a második kamarára vonatkozólag in abstracto, ellenben igen közelről voltak érdekelve pártjuk túlsúlya tekintetében.

A népuralomra a lordok háza részéről ily módon gyakorolt visszatartó erő, megakasztotta hatalmának fejlődését és aktivitásának kiterjedését, mely természetszerűleg bekövetkezett volna azután, hogy a nép megszerezte az alsóház és közvetve a kabinet fölötti hatalmat. Más okok is közreműködtek e késedelem előidézése tekintetében. A leghatalmasabb ezek között a népnevelés hiánya volt: alkotmányos előjogok semmi értékkel sem bírnak oly népre nézve, mely nem tudja, mikép kell azokkal bánnia vagy amely annyira híjával van a képzelő erőnek és annyira fegyelmetlen, hogy szavazatának ellenértéke gyanánt többre becsüli az oly közvetlen és kézzelfogható szolgálatokat, mint aminők a football-clubnak vagy a helyi jótékonyági egyesületnek juttatott adományok, vagy valamelyik előkelőség leereszkedő szavai — nem is szólva a pár koronányi pénzen meg-

vásárolt szavazatokról — mint távolabbi és parányi részesedését a nemzeti kormányzat irányításában. Ez a részesedés az egyes egyéni szavazónál csakugyan oly kicsiny és nyilvánulásában annyira érezhetetlen, hogy a nevelés magas fokára van szükség, hogy annak értékét valaki megbecsülhesse. Ép ezért az 1870-iki és 1889-iki népnevelési törvények nélkülözhetetlen előfeltételei voltak egy hamisítatlan demokráciának. Oly demokrácia, mely valóban keresztülment a politikai iskolázottságon, füleink számára idegen felfogásokat fog majd hallatni és oly hangsúlyozással, amilyenről még ma csak kevés fogalmunk van.

A laissez-faire elmélet felborításának egyéb akadályai a túlságosan elhatalmasodott gyárosok és birtokosok hagyományos érdekei voltak annak az anarchiának fenntartására nézve, amely logikus véglete a szabadság és magántulajdon követelményének. Ezen az alapon állottak ellen sokáig a humanizmus oly elemi rendszabályainak, mint aminők a gyári törvények, még oly ember-szerető férfiak is, mint aminők Cobden és Bright voltak, akik ez intézkedésekben önkényes beavatkozásokat láttak az emberek azon természetes szabadságába, hogy a megélhetést biztosító bérre vágyó embertársaikkal üzerkedhessenek. Úgy látszik, semmiféle képzetük nem volt az embereknek arról, hogy a gazdasági háborúskodás époly lealacsonyító lehet, mint az a primitív harc, amelyben — mint Hoblees mondotta — az emberélet «szennyos, rövid, állati és durva» és hogy époly égető módon követelhet hasonló szuverén orvoslást. Ily orvoslás visszautasítá-

sához nagyban hozzájárultak azok az éretlen analógiák, amelyeket egy elrontott darwinizmus és a politika között vontak. Darwin elméletét, mely kimutatta, hogy a fejlődés a természet világában a létért való küzdelem útján megy végbe, annak a feltevésnek a támogatására használták fel, hogy hasonló küzdelem folyik természetes és elkerülhetetlen módon az emberek között is és ennél fogva minden oly törekvés, mely a gyöngé és az erős, a skrupulózusok és a kíméletlenek konfliktusába bele akar szólni, eleve is végzetes kudarcra van kárhozthatva. Megfeledkeztek arról, hogy maga a civilizáció az, amellyel együttjár a «természet»-nek többé-kevésbé tudatos megszorítása és hogy az emberiség haladása önmagának és fizika környezetének meghódításán múlik. A szó helyesebb értelmében az ember önuralmának és lelkiismeretének fejlődése époly «természetes», mint állati ösztöneinek kielégítése.

Az a nézet, hogy minden egyén az állam minden támogatása nélkül magára hagyandó a környezetével folytatott viaskodásában, elfogadható a földbirtokosokra nézve, akik a védelmi intézkedések százait nyerték el a parlamenttől, vagy a nagyiparosokra nézve, akiknek a profitjait azáltal sikerült felnövelni, hogy oly törvényeket hoztak, melyek bünténnyé bélyegezték a munkások egyesülését. Ezek az osztályok megkímélhetik magukat a politikai agitációtól és hálásak lehetnek alkotmányos vívmányaikért; bizonyos azonban, hogy csak keveset remélhettek oly törvényhozástól, amelyben a munkások szavazatokkal bírnak. A tömegek azonban, melyek

épen hogy megszerezték a választói jogot, nem voltak hajlandók elhinni, hogy az állami tevékenység elvesztette erejét abban a pillanatban, amidőn az állami ügyekbe való beleszólás jogához eljutottak. Úgy látszik, hogy a szavazati jogot azon jóakarató tévhit alapján adták meg nekik, hogy teljesen boldogakká teszi majd őket a jog megszerzésének ténye, mintha annak bármi egyéb értéke volna annál, amelyet mint bizonyos célhoz vezető eszköz bír. Emellett mint eszköz sem teljes értékű: nem elegendő egy nemzet számára, hogy a felnőtt lakosság kifejezze akaratát, hanem ezt az akaratot keresztül is kell vinni, ez pedig erős végrehajtó hatalmat követel meg. Innen ered a régi liberális álláspont pálfordulása a királyi prerogatívával szemben, mely 1872-től datálódik, amikor Gladstone a hadseregben viselt tiszti állások megvásárolhatóságát királyi prerogativa segélyével szüntette meg, miután az ez irányban tervezett törvényhozási reformot a felsőház visszavetette. Nem valószínű, hogy a jövőben akad majd még oly liberális, aki rámutathatna arra, hogy «a korona befolyása növekedett, növekvőfélben van és csökkentésre szorul», mivel a korona prerogatívája közben a nép előjogává vált.

A választójogi törvények észrevehetőleg segítettek megoldani a régi ellentétet az egyén és az állam között, azáltal, hogy az összes egyéneket belefoglalták az államba s ezen reformok nagy értéke épen abban állott, hogy azok az erőszaknak a politikából való kiküszöbölésére törekedtek. Ha az emberek szavazhatnak, keve-

sebb ok van lázadásra és az ember és az állam közötti ellentét jóformán az asszony és az állam közötti ellentétre redukálódott. A képviseleti kormányzatot azonban, mely ideálisnak ígérkezett, ha minden ember vagy minden felnőtt szavazathoz jut, különböző pontokon fenyegeti veszély. Működésében túlságosan megfontolt és céltudatos ahhoz, hogy nyugtalan szellemeket is kielégítsen és három különböző eljárást javasolnak megjavítása érdekében. Egyik a munkások «direkt akciója», mely által azok gyorsabban érhetnek célt egy általános vagy részleges sztrájk útján, mely megbénítja az élelmiszerellátást vagy más országos szükséglet kielégítését. Ez nyilvánvalóan veszélyes és kétélű fegyver, melynek igénybevétele más társadalmi rétegek: a hadsereg, a tengerészet vagy az orvosi kar részéről — nemzeti jellegű válságot jelenthet.

A másik módszer a referendum, melynek értelmében a parlament által elfogadott fontos határozatokat közvetlen megszavazás céljából a nép elé kell terjeszteni. Ez az intézmény csak akkor logikus, ha az iniciatívával párosul, amely által a közvetlen népszavazás kényszerítheti a parlamentet oly rendszabályok meghozatalára, amelyeket a szavazók többsége óhajt; enélkül ugyanis a referendum pusztán gátoló jellegű lenne. A harmadik módszer a parlamentnek a végrehajtó hatalommal való pótlása. Azok a nehézségek, amelyekkel liberális intézkedések találkoztak a felsőházban, valamint annak lehetetlenné válása, hogy az alsóház az országos ügyek egyre komplikálódó részleteit megvitassa, hozzájárultak a

liberális kormányok azon törekvéseihez, hogy ezek a különböző minisztériumokra bizzanak oly teendőket, amelyek a parlament törvényhozási funkcióiba nyúlnak bele. Az ellenzéki érzület hajlandó a parlamentet úgy tekinteni, mint fölösleges közvetítőt és helyébe népuralkon nyugvó bürokráciát ajánlani, oly alkotmányt, amelynek értelmében hivatalnokok által megállapított törvényeket követelnének, szentesítenének vagy utasítanának vissza közvetlen népszavazás útján és formákhoz nem kötött konferenciákon vitatnák meg azokat, inkább a parlamenten kívül, mint a parlamentben. A szakértők nagy táborából álló közigazgatást ezen alkotmány értelmében részben a nép által választott miniszterek ellenőriznék, megfelelőleg annak az állapotnak, hogy a szocialisták még ingadoznak az emberi egyenlőségbe és a túltengő egyéniségbe vetett hitük között. Mások azt tartják, hogy az átmenet enyhébb formája, vagyis «önkormányzat az egész vonalon» szintén elhárítaná azokat a bajokat, melyeket a munkafelhalmozódás okoz és az anyaparlament ismét felruházható volna hagyományos funkciójával: a megvitatás útján való kormányzással.

A parlament már eddig is kénytelen volt törvényhozási jogokat másokra, mint gyarmati törvényhozásokra átruházni s a városi, grófsági, kerületi és egyházkerületi tanácsok különböző fokokban osztoznak vele az országos törvényalkotás munkájában. Természetes, hogy mindezek törvényhozási épügy, mint adminisztrációs munkát csupán a parlamenti törvény által megállapított keretek között végezhetnek.

Fejlődésük, épúgy mint a központi igazgatási hatóságok megsokszorozódása az angol kormányzat megnövekedésének és munkamegosztásának csak legújabb, de nem végleges fázisait mutatják. Másfél évszázaddal ezelőtt Nagybritanniának mindössze két államminiszterre volt szüksége, ma már féltucat van és egy másik tucat egyéb igazgatási központot is szerveztek. Ezek között van a helyi igazgatás, a kereskedelem, az oktatásügy, a földművelésügy minisztériuma, miközben sok alosztály, mint pl. a belügyi igazgatáson belül a közegészségügyi, a kereskedelemügyin belül a csődügyi, több munkát kénytelenek végezni, mint amennyit eredetileg egy államminisztérium végzett. Valószínű továbbá, hogy a minisztériumok tovább is sokszorozódnak és alosztályokra bomlanak majd egyre növekvő mértékben.

Mindez azonban csak pusztá gépezet, melynek az a rendeltetése, hogy nyomatékot adjon a közvéleménynek, amely megszabja azt a célt, amelynek szolgálatába állítandó. De maga a gépezet pusztá létesítése arra vall, hogy Angliában elvárják a mai államtól, hogy mind tágabb téren teljesítse kötelességét az egyén érdekében. Hogy csak egy dolgot említsünk, az állam sok tekintetben az egyház helyét is elfoglalta, mint az. Összesség kollektív lelkiismeretének orgánuma az Aligha állíthatjuk, hogy az anglikán egyház, lelkiismereti kérdést csinál oly problémákból, melyek nem a kánonjog vagy az egyházi birtok körül forognak és más egyházak sem képviselik jobban a társadalmi erkölcsiség következményeket. A nyolcadik parancsolatot soha

sem alkalmazzák oly előkelő deliktumokra, mint aminők a jövedelem hamis bevallása, vasúttársaságok megkárosítása, vagy illetékek elsikkasztása, hanem azt csak oly súlyosabb bűntények számára tartják fenn, amelyek elkövetése a kongregáció egy tagjáról sem tételezhető fel. Az állam feladatává válik tehát, hogy intelem és büntetés által akadályozza meg az egyén felebarátjával szemben fennálló kötelességeinek elmulasztását, különösen pedig akkor, ha ez a felebarát nem is egyes egyén, hanem az összes egyének egysége. Nem egyházi agitációnak eredménye az, hogy a XIX. század harmadik tizedében valamelyes humanitást sikerült bevinni a büntetőtörvénykönyvbe, aminthogy a gazdasági «laissez faire» vak kegyetlensége elleni tiltakozás is inkább Sadlertől, Shaftesburytól, Ruskintól és Carlyletől indult ki, mintsem valamely egyháztól. Ezek írásai és beszédei keltették fel az államban azt a lelkiismeretet, mely a törvényhozás eszközeivel kezdte követelni a humánusabb munkaidőt és munkafeltételeket, megfelelő egészségügyi intézkedéseket, a népoktatás magasabb színvonalát és oly rendszabályok meghozatalát, melyek gyámoltalanabb emberek kijátszása ellen irányulnak.

Ez a közszellem elkerülhetetlen költségekkel járt s ezt a költséget vagy az államnak, vagy az egyéneknek kellett viselniök. Amikor pedig a közegészség és általános jólét ezen új vívmányainak költségeit kezdték behajtani, lehetővé vált volna a szocializmus hősies önfeláldozása által, a társadalmi kötelesség egyéni alapjainak állandósításáról gondoskodni. Vagyis,

ha az állam minden egyénnek oly jövedelmet biztosított volna, amely lehetővé tette volna számára, hogy ezen költségek viseléséből kivegy a maga részét, rá is háríthatta volna annak teljesítését: a tandíjfizetést gyermekei neveléseért, adófizetést kórházi kezeléseért, orvosi megvizsgáltatásáért stb. Ez irányú törekvések azonban a közszellem fennálló feltételei mellett nem voltak megvalósíthatók és nem valósíthatók meg ma sem s ép ezért az állam megszokta, hogy mindezekről a dolgokról maga gondoskodik és fizessen is. Amikor a felnőtt, szavazati joggal bíró férfilakosság nagy többsége heti húsz shillinget és még kevesebbet keres, egyáltalán nem jelentené életszínvonalának emelését, ha magának kellene annak költségeit megfizetni. Ennélfogva az állam arra kényszerült, hogy lépésről-lépésre maga vállalja át azon terhek költségeit, amelyek viselésére lelkiismerete kényszerítette. Így követte az iskoláztatás ingyenessége az iskoláztatás köteleességét, s így vezettek az orvosi felügyelet és egészségügyi igazgatásra irányuló követelmények az iskolásgyermekek ingyenes orvosi vizsgálatára, gyógykezelésére, sőt szükség esetén táplálására is, egyéb részletszocialisztikus intézkedéseken kívül. Ha ennek a fejlődésnek történelmi okait nem ismerjük, csak a szocialisták és individualisták szóharcára maradunk utalva, az ellentétes elméletek elvont érdemei tekintetében.

Mert lényegében frázisok harca az, amelyben csak kevesen állnak meg egy pillanatra, hogy megvizsgálják, mi az, amit ellenfeleik vagy ők maguk értenek azon jelzők alatt, melyeket hasz-

nálnak. Abban az értelemben, amelyben az individualista használja a szocialista szót, alig van szocialista és abban az értelemben, amelyben a szocialista használja az individualista szót, a valóságban nincs individualista. Az igazság az, hogy a gyakorlatban mindnyájan individualisták is vagyunk, szocialisták is. Ez csak fokozat kérdése, nem pedig dogmáé. Sok ember szíve mélyén megegyezik abban, hogy bizonyos gazdasági szocializmusra szükség van ahhoz is, hogy bizonyos mértékű morális és intellektuális individualizmust mozdíthassunk elő. Az úgynevezett gazdasági individualizmus hiányossága ép abban rejlik, hogy a munkások tömegét a közös szegénység holtpontjára húzza le, amelyen a bérek, ahelyett, hogy a tőke módjára növekednének, alig tartanak lépést az árak emelkedésével; amelyen az emberek mind egyforma lakásokban és ugyanazon siralmas utcákban élnek, ugyanazt a menetű munkát és a pihenésnek is ugyanolyan triviális módját üzik és amelyen semmiféle lehetőség sem mutatkozik az egyénre nézve megfelelő alkalmak biztosítására, egyéniségének oly irányú kifejlesztése érdekében, amely által a legnagyobb szolgálatot tehetné a társadalomnak.

Ez a szolgálat azonban közös célja és közös tárgya azon törekvéseknek, amelyekre az angol történelem folyamán minden pártbeli ember törekedett a tudatos és kollektív cselekvés kifejlesztésével. Egy kommunista azt állította, hogy mindannyian kommunisták vagyunk, mivel a közösségnek szolgáló hadsereget, tengerészetet, nemzeti kormányzatot fejlesztettünk ki az indi-

vidualisztikus erők és a hűbéri igazságszolgáltatás helyébe. Bizonyos, hogy mindezeket és számos más dolgot, a koronát, az egyházat, az igazságügyet, a népoktatást, póstát és távirót Angliának csakugyan sikerült nacionalizálnia. Még a lordok háza is rákényszerült függetlenségének feladására oly folyamat által, mely hasonló a középkori «peine forte et are»-hez, s amely szerint a legmakacsabb individualista is, ha vád alatt állt, kényszerült lemondani ősi immunitásáról és alávetni magát a közönséges jognak. Ez a közös ellenőrzés, mely a nemzet kialakulásával egyidejűleg kelt életre, a XIII. és XIV. században és amely lassan meggyarapodott erőben, amint hatalmának tudatára ébredt a Tudorok alatt, friss erővel gazdagodott az utolsó emberöltők folyamán, amint az állam lépésről-lépésre minden rendű és rangú emberre kiterjesztette a saját hatalmának gyakorlásában való részesedést.

Ez az igazi angol hódítás és ez adja az angol történelem főtartalmát. Része ez annak a diadálnak, amelyet az ember a természet erői fölött és önmaga fölött is elért és ez a kettős vívmány karöltve haladt. Aligha létesülhetett volna angol állam, mielőtt az emberek utakat építettek, de époly kevéssé létesülhetett azt megelőzőleg, hogy a [civilizált kormányzat azon nagy győzelmét vívták ki, melynél fogva valamely kisebbség a béke érdekében aláveti magát a többség akaratának. A gőz, a vasutak és a távirók további erőkkkel ruházták fel az embereket: meghódították a földet, a tengert és a levegőt. Az orvostudomány gondoskodott testi megerő-

södésükről és egyengette az impérium útját a trópusok égőve alatt. De miközben az ember meghódította a természetet, megszerezte az uralmat önmaga fölött is: megfékezte harcias ösztöneit, polgárháborúit politikai harcokká mérsékelte, szerződésekkel vagy békéltető eljárással elhárította a nemzeti konfliktusokat és a magánháborúskodást is birói eljárásokkal helyettesítette. Csak részben civilizált országokban fordul elő az, hogy úri emberek nem tudják megfékezni indulataikat. A fejlett társadalom embere előre is tekint, vissza is, és lemond a jelen örömeiről, ha ezzel biztosíthatja balesetek elhárítását a jövőben, bár az a határ, ameddig a társadalom egésze e tekintetben követheti az egyén példáját, pillanatnyilag önuralmának és kollektív felelősségérzetének kérdése marad.

Hogy az egyén és az állam hatalmának ez a megnövekedése jó-e, vagy rossz, az azoknak a lelkiismeretétől függ, akik ezt a hatalmat gyakorolják. A túlságosan elhatalmasodott alattvaló ereje rendszerint zsarnoksággá vált és a régimódi liberálisok, meg az anarchisták azért bizalmatlanok mindenféle hatalommal szemben, mert hagyományos gyanújuk van a tekintetben, hogy az ellenséges és kíméletlen kezekbe kerülhet. De a bajok forrását nem lehet megszüntetni a *laissez faire* elvével és a hatalom a haladásnak nélkülözhetetlen eszköze. Oly állam, melynek nincs hatalma, tehetetlen társadalmat jelent, az anarchia pedig a zsarnokság összes formái között a legrosszabb, mivel felelőtlen, javíthatatlan és szeszélyes. Emellett a gyöngeség a fejetlenség szülője, fejetlenség pedig

kegyetlenséget von maga után. Amíg az állam gyöngé volt, kegyetlen is volt, ép ezért a Tudorkorbéli rémes hazaárulási törvények félelemre vezetendők vissza. A gyöngé ember époly kevéssé engedheti meg magának a türelmesség fényűzését, mint a szegény a bőkezűségét. Cecil még azt hitte, hogy az állam nem engedheti meg magának a vallás két formájának tolerálását: ma százakra menő az elismert felekezetek száma, a hazaárulásokon pedig mosolyog a mai államhatalom, mert erősnek érzi magát. Nem azért vagyunk humánusak, mert annyival jobbjelműek vagyunk, mint elődeink, hanem mert annyival nagyobb fokban viselhetjük el az ellenvéleményt és a lelkiismeretes bírálatot. A politikai és a vallásszabadság egyaránt az állam hatalmán nyugszanak s a közszellem inspirációjának, ellenőrzésének és vezetésének vannak alávetve.

Végül ezen hatalma által szerezte meg az ember hitét, nem valami csodaszerű beleavatkozásba, hanem abba a képességébe, hogy önmagától is kialakíthatja rendeltetését azon fegyverek erejével, melyeket kezébe kerített és azon domíniumok birtokánál fogva, amelyen lábait megvetette. Nem hisz többé abban, hogy a leggyöngébbnek mindenképen a rövidebbet kell húznia és hogy a gyámoltalanokat a civilizáció menete letapossa. A természet sem kikutathatatlan vaskényszerűségű rendelkezések tömege többé, hanem az erők kincsháza, amelyeket meg kell szelidíteni és felhasználni az emberiségnek az ember által leendő megváltásának munkájánál. Az emberiség sem a fejetlenségnek

és szenvedélyeinek vak áldozata többé, hanem többé-kevésbé rendezett sereg, mely többé-kevésbé határozott célok felé halad. Az egyén viszont csak keveset tehet önmagától, herkulesi munkáihoz szüksége van az egyesülésben rejlő erőre és ezt az egyesületet megtalálta az államban. Ez nem a zsarnokság gépezete többé, hanem a szociális erkölcsiség emelője. Az angol kormány működése pedig nem pusztán abban áll, hogy megtestesíti Anglia organizált hatalmát és végrehajtó szellemét, hanem abban is, hogy érvényt szerez kollektív és egyengető lelkiismeretének is.

TARTALOM.

	Lap
I. Fejezet. Anglia megalapítása.....	5
II. Fejezet. Anglia alámerülése.....	25
III. Fejezet. Az angol nép feltörekvése	49
IV. Fejezet. A nemzeti fejlődés	72
V. Fejezet. Küzdelem az önkormányzatért	95
VI. Fejezet. Anglia terjeszkedése	123
VII. Fejezet. Az ipari forradalom	142
VIII. Fejezet. A birodalom egy évszázada	163
IX. Fejezet. Angol demokrácia.....	184
